ह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्(२) (३)तस्मा-द्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या(३) (४)अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत*(४) (५)दक्षिणं

'अप्रसृतः', इत्युच्यते। 'किञ्च', 'ब्राह्मणः', यज्ञोपवीतयुक्तः सन् 'यत्' किमपि, 'अधीते', तत् सर्वं यागानुष्ठानसमं भवति॥

तदेवं यज्ञोपवीतं प्रशंस्याध्ययनोपयोगं वदन् यज्ञाना†-मङ्गत्वेन विधत्ते। (३)"तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत ॰ प्रसृत्यै"(३) इति। 'प्रसृतिः' प्रकृष्टगुणयुक्तत्वं॥

यज्ञोपवीतसाधनं द्रव्यं विधत्ते। (४)"अजिनं ॰ उपवीत" (४) इति। कृष्णाजिनवस्त्रयोरन्यतरद्द्रव्यं दक्षिणभागे लम्बमानं कृत्वाधीयीतेत्यर्थः। एवमध्ययनादावनेनैव वाक्येन विहितस्यापि यज्ञोपवीतस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे निवीतं मनुष्याणामित्यत्र‡ पुनर्विधानं तदतिक्रमे तत्रत्यविशेषप्रायश्चित्तार्थं॥

यज्ञोपवीतप्रसङ्गात् त्रयाणामपि लक्षणं दर्शयति। (५)"द-क्षिणं बाहुमुद्धरते ॰ संवीतं मानुषं"(५) इति। 'दक्षिणं बाहुं', ऊर्ध्वं धृत्वा§ सव्ये बाहौ लम्बमाने सति यद्वेष्टनं तत् 'यज्ञोप-वीतं'। 'एतदेव विपरीतं' सव्यबाहोरूर्ध्वं धारणं दक्षिण-बाहोर्लम्बमानश्चेद्भवति तदा वेष्टनं 'प्राचीनावीतं', इत्युच्यते।

---

* उपवीय इति तै॰ पाठः। † अध्ययनयजनयज्ञानामिति तै॰ पाठः।
‡ मनुष्याणामिति तै॰ पाठः। § कृत्वा इति तै॰ पाठः।

बाहुमुद्धरते वंधते* सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव वि-
परीतं प्राचीनावीतꣳ संवीतं मानुषं(५) ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

(१)रक्षाꣳसि ह वा पुरोनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त तान्
प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत तानि वरमवृणीतादित्यो

बाह्वोरुभयोरप्यधोलम्बमानयोरंसद्वयममं 'संवीतं', तदेतत् 'मानुषं' मनुष्याणामृषीणाञ्च यज्ञोपवीतं, देवानां यथा 'प्राचीनावीतं', पितॄणां तद्वत् ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके† प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

प्रथमे यज्ञोपवीतविधानमुक्तं‡। द्वितीये सन्ध्योपासनविधान§मुच्यते। तत्प्रशंसार्थमादावाख्यायिका‖माह। (१)"रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाके ० नाभ्रसा श्राम्यन्ति"(१)इति। 'ह वा'शब्दः प्रसिद्ध्यर्थः, 'पुरोऽनुवाकः' पूर्वकालः, पुरः, इत्येव पूर्वैरनूच्यते¶

---

* वधत्ते इति तै॰ पाठः। † द्वितीयकारके इति तै॰ पाठः।
‡ यज्ञोपवीतविधानमुक्त्वा इति तै॰ पाठः।
§ सन्ध्योपासनविधिरिति तै॰ पाठः।
‖ आदावुपाख्यानमिति तै॰ पाठः। ¶ सर्वैरनूच्यते इति तै॰ पाठः।

नो योद्धा इति तान् प्रजापतिरब्रवीद्योधयध्वमिति तस्मादुत्तिष्ठन्तꣳ ह वा तानि रक्षाꣳस्यादित्यं योधयन्ति यावदस्तमन्वगात्तानि ह वा एतानि रक्षाꣳसि गायत्रिया* भिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति(१) (२)तदु ह वा एते

न त्विदानीमिति वा पश्चादिति वोच्यते, एतादृशे पूर्वकाले रक्षांसि खलु 'उग्रं' श्रेष्ठं तीव्रं, 'तपः', 'अतिष्ठन्त' कृतवन्तः, तेन तपसा तुष्टः 'प्रजापतिः', 'तान्' रक्षोविशेषान्, 'वरेण', 'उपामन्त्रयत' उपच्छन्दितवान्,† वरं वृणीध्वमित्युक्त्वा तान् परितोष्य तपसो निवारितवान्। 'तानि' रक्षांसि, 'आदित्यः', 'नः' अस्माकं, 'योद्धा', भवतु 'इति' एवं, 'वरं अवृणीत'। 'प्रजापतिः', 'तान्', आदित्येन सह युद्धं कुरुतेत्यनुज्ञां दत्तवान्। 'तस्मात्' कारणात्, 'तानि' रक्षांसि, 'उत्तिष्ठन्तं ह वा' उद्यन्तमेव, 'आदित्यं', 'योधयन्ति' युद्धे प्रवर्त्तयन्ति। 'यावत्', अयं आदित्यः 'अस्तमन्वगात्' अस्तं प्राप्नोति। उदयमारभ्य तावदादित्येन सह युद्धं कुर्वन्ति तदा च युद्धे प्रवृत्तानि 'तानि' रक्षांसि, तत् सवितुर्वरेण्यमित्यनया 'गायत्र्या', अभिमन्त्रितं यज्जलन्तेनैव 'शाम्यन्ति', नत्वन्येन केनापि॥

इत्यनेना‡ख्यानेन जलं प्रशंसार्थमभिधत्ते। (२)"तदु ह वा०

---

* गायत्र्या इति तै० पाठः। † उपदेशितवानिति तै० पाठः।

‡ इत्यमाख्यानेन इति तै० पाठः।

ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्रिया*भिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांꣳसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति(२) (३)यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्ति(३) (४)उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्म-

---

प्रक्षिपन्ति"(२) इति। यस्मादनेन जलेन रक्षसां शान्तिः, 'तदु ह वै' तस्मादेव कारणात्, 'एते' लोके दृश्यमानाः, 'ब्रह्मवादिनः' वेदस्य वक्तारः, 'सन्ध्यायां' प्रातःसन्ध्याकाले, 'पूर्वाभिमुखाः', सन्तः गायत्र्याभिमन्त्रितं जलं 'ऊर्ध्वं', 'विक्षिपन्ति', प्रक्षिपेयुरित्यर्थः। 'ताः' च विक्षिप्ताः†, 'आपः', गायत्रीसामर्थ्याद्वज्ररूपं प्राप्य 'तानि' आदित्ययुद्धार्थमागतानि, 'रक्षांसि', मन्देहनामकानां रक्षसां स्वभूते कस्मिंश्चिदरुणनाम्नि द्वीपे‡ 'प्रक्षिपन्ति'॥

अथ प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते। (३)"यत् प्रदक्षिणं ० पाप्मानमवधून्वन्ति"(३) इति। 'प्रदक्षिणं' प्रारम्भमावर्त्तनं, प्रक्रमेयुः§। तेन च पापक्षयो भवति॥

अथ ध्यानं विधत्ते। "(४)उद्यन्तमस्तंयन्तं ० आदित्यो ब्रह्मेति"(४) इति। अयं परिदृश्यमानः 'आदित्यः', 'ब्रह्मेति', शास्त्रतः 'विद्वान्', पुमान् 'उद्यन्तं अस्तं यन्तं', वा 'आदित्यं',

---

* गायत्र्या इति तै० पाठः। † विक्षिप्ताः इति तै० नास्ति।
‡ अरुणे अभिद्वीपे इति तै०।
§ कुर्युः इति तै० अधिकः पाठः D पुस्तके तु।

णो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते स वादित्यो ब्रह्मेति[४]
[५]ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद[५] ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

[१]यद्देवा देवहेलनं देवासश्चकृमा वयं। आदि-

तथा 'ध्यायन्', प्रदक्षिणञ्च 'कुर्वन्', वर्त्तते स पुमान् 'सकलं', 'भद्रं' 'अश्नुते' श्रेयः प्राप्नोति ॥

वेदनं प्रशंसति। [५]"ब्रह्मैव सन् ० य एवं वेद"[५] इति। 'यः' पुमान्, आदित्यो ब्रह्मेति 'वेद', स पुमान् पूर्वमजानानोऽपि स्वयं वस्तुतः 'ब्रह्मैव सन्', प्राप्ताद्वेदनादज्ञानापगमे सति स्वानुभवेनापि 'ब्रह्म', आप्नोति ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते* माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

द्वितीये सन्ध्यावन्दनमुक्तं। तृतीयादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु पापक्षयार्थं कुष्माण्डहोमाङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते। तत्र तृतीयानुवाकगतासु ऋक्षु प्रथमामाह। [१]"यद्देवा देव ० मामित"[१]

---

* सायनीये इति तै० पाठः।

त्यास्तस्मान् मा मुञ्चतर्तस्यर्तेन मामित[१]। [१]देवा जीवनकाम्या यद्वाचानृतमूदिम। तस्मान्न इह मुञ्चत विश्वे देवाः सजोषसः[२]। [३]ऋतेन द्यावापृथिवी ऋतेन त्वꣳ सरस्वती। कृतान्नः पाह्येनसो यत्

इति। 'देवा सः' देवनशीलाः, 'आदित्याः' अदितेः पुत्राः, हे 'देवाः', 'देवहेडनं' देवानां क्रोधकारणं, 'यत्' कर्म, 'वयञ्चक्रम'। 'तस्मात्' अपराधात्, यूयं 'मुञ्चतं', अपि च 'ऋतस्य' यज्ञस्य, सम्बन्धिना 'ऋतेन' सत्येन होमेन, 'मां', यूयं* 'इत' प्राप्नुत॥

अथ द्वितीयामाह। [१]"देवा जीवनकाम्याः॰ सजोषसः"[१] इति। हे 'देवाः', वयं 'जीवनकाम्याः' जीवनमात्मन इच्छन्तः, 'यदनृतं वाचा ऊदिम' राजसेवादौ तत्प्रियार्थं† अनृतमुक्तवन्तः, 'सजोषसः' परस्परमस्माभिश्च समानप्रीतियुक्ताः, हे 'विश्वे देवाः', 'इह' अस्मिन् कर्मणि, अनुष्ठिते सति, अस्मात् पापात् 'नः' अस्मान्, 'मुञ्चत'॥

अथ तृतीयामाह। [२]"ऋतेन द्यावापृथिवी॰ अनृतमूदिम"[२] इति। हे 'द्यावापृथिवी', 'ऋतेन' सत्यवचनेन, 'यत्' पापं, प्राप्तं तथा हे 'सरस्वति', अनेन 'यत्' पापं, प्राप्तं 'त्वं

---

* यूयमपि तै॰ पाठः। † तत्क्रियार्थं इति तै॰ पाठः।

किञ्चानृतमूदिम[३]। [४]इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ सोमो धाता बृहस्पतिः। ते नो मुञ्चन्त्वेनसो यदन्यकृतमारिम[४]। [५]सजातशꣳसादुत जामिशꣳसाज्ज्यायसः शꣳसादुत वा कनीयसः। अनाधृष्टं देवकृतं यदेनस्त-

अनृतसमानतेन' द्यावापृथिव्यौ, चेत्येतौ यूयं 'कृतात्', तस्मात् 'एनसः', 'नः' अस्मान्, 'पाहि' यूयं पातेत्यर्थः। किञ्च 'यत्किञ्चिदनृतं', 'ऊदिम' वयमुक्तवन्तः, तस्मादप्येनसः पात॥

चतुर्थीमाह। [४]"इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ ० यदन्यकृतमारिम"[४] इति। 'यत्' पापं, 'अन्यकृतं' अन्येन यज्ञव्यतिरिक्तेन निमित्तेन कृतं, 'आरिम' वयं प्राप्ताः, तस्मात् 'एनसः', 'ते' इन्द्रादयो बृहस्पत्यन्ताः,* देवाः, 'नः' अस्मान्, 'मुञ्चन्तु'॥

अथ पञ्चमीमाह। [५]"सजातशꣳसादुतजामि ० मुमुग्धि" [५] इति। 'सजाताः' समानजन्मानो ज्ञातयः, समानवयस्काः सखायः वा, तैर्मयि कृतः 'शंसः' प्रशंसा स्तुतिः, 'उत' अथवा, 'जामयः' जाया भार्याः, ताभिर्मयि कृतः† 'शंसः' स्तुतिः, 'ज्यायान्' ज्येष्ठो भ्राता, तस्य 'शंसः' तेन मयि कृता स्तुतिः, 'उत वा' अथ वा, 'कनीयान्' कनिष्ठो भ्राता, तस्य शंसः

* बृहस्पतिपर्य्यन्ता इति तै० पाठः।
† ताभिः कृत इति तै० पाठः।

स्मात्त्वमस्माज्जातवेदो मुमुग्धि[५] ॥ [६]यद्वाचा यन्मनसा बाहुभ्यामूरुभ्यामष्ठीवद्भ्याꣳ शिश्नैर्यदनृतं चकृमा वयं। अग्निर्मा तस्मादेनसः गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चकृम या-

---

तेन मयि कृता स्तुतिः, 'तस्मात्' स्तुतिमास्यात्, प्रमत्तेन* मया 'अनाधृष्टं' केनापि प्रकारेणापरिहार्यं प्रबलं, 'देवकृतं' देवविषये सम्पादितं, 'यत्', 'एनः' पापं, हे 'जातवेदः', 'त्वं', 'तस्मात्', 'अस्मात्' पापात्, 'मुमुग्धि' अस्मान्† मुक्तं कुरु ॥

अथ षष्ठीमाह। [६]"यद्वाचा यत् ० दुष्कृता"[६] इति। वागादिभिः 'यत्', 'अनृतं' अयुक्तरूपं पापं, 'वयं', 'चकृम' कृतवन्तः, वाचा असत्याभिधानं गुर्वादिषु त्वङ्कारादि च‡। 'मनसा', परानिष्टचिन्तनं। 'बाहुभ्यां', ब्राह्मणताडनादि। 'ऊरुभ्यां', अगम्यालिङ्गनादि। 'अष्ठीवद्भ्यां' जानुभ्यां, अगन्तव्यदेशगमनादि, 'शिश्नैः' शिश्नेन, अयोनौ रेतःसेकादि, बहुवचनाच्चक्षुरादीन्द्रियग्रहः। चक्षुषा उद्यदर्कदर्शनादि। श्रोत्रेण गुरुदेवादिनिन्दाश्रवणं। आस्येनाभक्ष्यभक्षणमित्यादि। 'तस्मात्' सर्वस्मात्, 'एनसः', 'अग्निः', मां 'प्रमुञ्चतु'। 'यानि दुष्कृतानि' यान्यप्यन्यानि पापानि, 'चकृम', तेभ्योऽपि 'प्रमुञ्चतु' ॥

---

* स्तुतिसम्मानप्रमत्तेनेति तै० पाठः। † मां इति तै० पाठः।

‡ अहङ्कारादि चेति तै० पाठः।

नि दुष्कृता[६]। [७]येन चितो अर्णवान्निर्बभूव येन सूर्यं तमसो निर्मुमोच। येनेन्द्रो विश्वा अजहादरातीस्तेनाहं ज्योतिषा ज्योतिरानशान आक्षि[७]। [८]यत् कुसीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना चरामि। एतत् तदग्ने अनृणो भवामि जीवन्नेव

अथ सप्तमीमाह। [७]"येन चितो ० ज्योतिरानशान आचि"[७] इति। 'चितः' नाम कश्चित् पुरुषः, स च पौरोडाशिककाण्डे अङ्गारेणोदकपावनात् निष्पन्न इति श्रुतः* स तृतीयमभ्यपातयत्, ततस्त्रितो जायतेति। स च तृतो'येन'† परमेश्वरज्योतिषा, 'अर्णवात्' समुद्रसमानात् पापात् 'निर्बभूव' निर्मुक्तो बभूव। तथा 'येन' ज्योतिषा, परमेश्वरः स्वर्भानुसञ्ज्ञकासुरेणापादितात् 'तमसः', 'सूर्यं', 'निर्मुमोच' निर्मुक्तं कृतवान्। 'इन्द्रः' स्वर्गाधिपतिः, 'येन' परमेश्वरज्योतिषा, 'विश्वाः' 'अरातीः' सर्वानपि शत्रून्, 'अजहात्' चणान्नाशितवान्, 'तेन' ज्योतिषा, 'अहं', 'आनशान' सर्वतो व्याप्नुवं, 'ज्योतिराचि' पारमेश्वरं ज्योतिः प्राप्तवानस्मि॥

अथाष्टमीमाह। [८]"यत् कुसीदमप्रतीतं ० प्रति तत्ते दधामि"[८] इति। 'इह' अस्मिन् जन्मनि, 'मया', स्वीकृतं

---

* स च पुरुषो दार्शकाण्डे अङ्गारेणोदपातनाग्निषु उत्पन्न इति श्रुत इति तै० पाठः।

† ततः त्रितः येनेति तै० पाठः।

प्रति तत्ते दधामि[८]। [९]यन्मयि माता यदा पिपेष यदन्तरिक्षं यदाशसातिक्रामामि चिते देवा दिवि जाता यदाप इमं मे वरुण तत्त्वायामि त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने त्वमग्ने अयासि[९] ॥ १ ॥

मुमुग्धि, सप्त च ॥ अनु० ३ ॥

'यत्', 'कुसीदं' ऋणं, 'अप्रतीतं' केनाप्याखस्यादिना उत्तमर्णेभ्यो न प्रत्यर्पितं, 'यमस्य' दुष्टशिक्षाधिकारिणः, निधिस्थानीयेन प्रत्यर्पयितव्येन, 'येन' ऋणेन, युक्तोऽहं 'चरामि', 'एतत्' एतेन होमेन, 'तत्' तस्मात् ऋणात्, मुक्तोहं 'अनृणः', भूयासं 'जीवन्नेव', 'ते' तव प्रसादात्, तादृशं* 'प्रतिदधामि' प्रत्यर्पयामि, अनेन होमेन तुष्टस्त्वं अस्मिन्नेव जन्मनि मां प्रत्यर्पणसमर्थं कुर्विति भावः ॥

अथ नवमीमारभ्य एकविंशतिपर्यन्तानान्त्रयोदशानां मन्त्राणां प्रतीकानि दर्शयति। [९]"यन्मयि माता ० त्वमग्ने अयासि"[९] इति। एते मन्त्राः सर्वेप्यनेनैवाभिप्रायेणाच्छिद्रकाण्डेयद्देवा देवहेडनमित्यनुवाके व्याख्याताः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

---

* ऋणमिति तै० पाठः।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

(१)यददीव्यन्नृणमहं बभूवादित्सन्वा सञ्जगर जनेभ्यः। अग्निर्मा तस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चतां(१)। (२)यद्धस्ताभ्यां चकर किल्बिषाण्यक्षाणां वग्नुमुपजिघ्नमानः। उग्रम्पश्या च राष्ट्रभृच्च तान्यप्सरसावनुदत्ता-

---

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

चतुर्थानुवाकोक्तास्वृक्षु प्रथमामाह। (१)"यददीव्यन् ० संविदानौ प्रमुञ्चतां"(१) इति। 'अहं', 'अदीव्यन्' पुत्रादिरक्षणरूपं व्यवहारं कर्तुमसमर्थः सन्, 'यत् ऋणं', 'बभूव' प्राप्तवानस्मि, यद्वा तदृणं 'जनेभ्यः' उत्तमर्णेभ्यः, 'अदित्सन्' प्रत्यर्पयितुमनिच्छन्, 'सञ्जगर' सम्यग् भक्षितवानस्मि,* 'अग्निरिन्द्रश्च', 'संविदानौ' परस्परमैक्यं गतौ, मां 'तस्मात्' ऋणात्, 'मुञ्चतां'॥

अथ द्वितीयामाह। (२)"यद्धस्ताभ्यां ० तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि"(२) इति। यानि 'किल्बिषाणि' पापानि द्रव्यापहरणादीनि, 'हस्ताभ्यां', अहं कृतवानस्मि। 'अक्षाणां' चक्षुरादीन्द्रियाणां,'वग्नुं' वचनापगन्तव्यं,† रूपादिविषयमित्यर्थः। तं विषयं 'उपजिघ्नमानः' उपहतं कुर्वन्, अधर्महेतुं कुर्वन्,‡

---

* सम्यगग्रसितवानस्मि इति तै॰ पाठः।

† वर्जनीयं गन्तव्यमिति तै॰ पाठः।

‡ अधर्म्माहतं कुर्वन्निति तै॰ पाठः।

मृणानि(२)। (३)उग्रम्पश्ये राष्ट्रभृत् किल्विषाणि यद्-क्षवृत्तमनुदत्तमेतत्। नेन्न ऋणान्नृणव इत्समानो यमस्य लोके अधिरज्जुराय(३)। (४)अवते हेड उदुत्त-

'यत्' पापं, कृतवानस्मि, तानि पापात्मकानि* 'ऋणानि', 'उग्रम्पश्या च', 'राष्ट्रभृच्च', इत्येतन्नामधारिण्यौ 'अप्सरसौ', 'अनुदत्तां' आनुकूल्येन प्रत्यर्पयतां। पापरूपमृणं यथास्माकं न भवति तथा कुरुतामित्यर्थः॥

अथ तृतीयामाह। (३)"उग्रम्पश्ये ० लोके अधिरज्जु-राय"(३) इति। हे 'उग्रम्पश्ये', हे 'राष्ट्रभृत्', 'किल्विषाणि'† ऋणरूपाणि यानि कृतानि, 'यत् अक्षवृत्तं' यत् द्यूते पणादि-रूपं प्रतिश्रुतं‡ अप्रणीतं, 'एतत्' सर्वं, 'अनुदत्तं' अनुकूले युवा-मेव दत्तवत्यौ, 'ऋणान्' ऋणयुक्तान्, 'नः' अस्मान्, 'समानः' सदृशः उत्तमर्णः, 'अधिरज्जुः' बन्धनार्थं अधिकरज्जुयुक्तः सन्, 'आय' अस्मानादाय,बध्वा 'नेदृणवः' नैव ऋणयुक्तः, ऋणप्रयुक्तं बन्धनं कुर्यादित्यर्थः। कुत्रेति तदुच्यते, 'यमस्य लोके' मरणादूर्ध्वभाविनि गन्तव्ये लोके। द्वितीयः 'इत्'-शब्द एवकारार्थः सन्, 'आय' इत्यनेन सम्बध्यते, आदायैव रज्जुभिर्बध्वेत्यर्थः॥

* पातकानीति तै० पाठः। † किल्विषाणि चेति तै० पाठः।
‡ यच्चाक्षवृत्तं अक्षद्यूतपणादिरूपमप्रतिश्रुतमिति तै० पाठः।

ममिमम्मे वरुण तत्त्वायामि त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने (४)। (५)सङ्कुसुको विकुसुको निर्ऋथो यश्च निस्वनः। ते येऽस्मत् यक्ष्ममनागसो दूराद्दूरमचीचतं(५)। (६)नि-

---

चतुर्थीमारभ्य नवमीपर्य्यन्तानां षण्णामृचां प्रतीकानि दर्शयति। (४)"अव ते हेड ० स त्वन्नो अग्ने"(४) इति। "अव ते हेड उदुत्तमम्" इति द्वयं वैश्वानरो न इत्यत्र व्याख्यातं। "इमं मे वरुण तत्त्वायामि" इति द्वयं इन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यत्र व्याख्यातं। "त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने" इति द्वयं आयुष्ट आयुर्दा अग्ने इत्यनुवाके व्याख्यातं॥

अथ दशमीमाह। (५)"सङ्कुसुको विकुसुको ० दूराद्दूरमचीचतं"(५) इति। 'सङ्कुसुकः' सङ्क्षेपेण परापवादनशीलः,* 'विकुसुकः' परापवादनस्य विस्तारयिता, 'निर्ऋथः' क्लेशस्य प्रापयिता, 'यश्च', 'निस्वनः' पिशुनः, 'ते' तादृशा ये वयं,† स्म, 'अस्मत्' तेभ्योऽस्मत्तः, 'यक्ष्मं' रोगनिमित्तं पापं, 'अनागसः' पापरहिता देवाः, 'दूराद्दूरं' अतिशयेन दूरं यथा भवति तथा, 'अचीचतं' चोतयन्तु, विनाशयन्त्वित्यर्थः॥

अथैकादशीमाह। (६)"निर्यक्ष्ममचीचते ० तमस्मै प्रसुवामसि"(६) इति। तेन 'यक्ष्मं'‡ रोगनिमित्तं पापं, 'निरचीचते'

---

* परापवादस्य विस्तरयिता इति तै० पाठः।

† तादृशा वयमिति तै० पाठः। ‡ यक्ष्ममित्येव तै० पाठः।

यक्ष्ममचीचते कृत्यान् निर्ऋतिञ्च ॥ तेन योऽस्मत् सम्ृच्छातै तमस्मै प्रसुवामसि(६)। (७)दुःशꣳसानुशꣳसाभ्यां घणेनानुघणेन च। तेनान्योस्मत् समृच्छातै तमस्मै प्रसुवामसि(७)। (८)सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरग-

निष्कृष्य निश्चयेन वा चाभचयामि नाशयामि,* 'कृत्यां' पापरोगादिकामलक्ष्मीञ्च† नाशयामि। 'यः' शत्रुः, 'अस्मत्' अस्मासु, 'तेन' कृत्यादिना, 'समृच्छातै' विनाशमाचरेत्, 'अस्मै' शत्रवे, 'तं' यक्ष्मादिकं, 'प्रसुवामसि' प्रेरयामः ॥

अथ द्वादशीमाह। (७)"दुःशꣳसानुशꣳसाभ्यां ० प्रसुवामसि"(७) इति। ‡'दुःशंसः' अस्मदीयस्य दुष्कृतस्य शंसिता कथयिता, 'अनुशंसः' अन्येषामग्रेऽस्मदीयस्य दुष्कृतस्य पुनः पुनः शंसिता, 'घणः' हननशीलः, 'अनुघणः' तस्यैवानुविधायकः, 'तेन' तैर्दुःशंशादिभिः, सह 'अन्यः', अपि यः शत्रुः§ 'अस्मत्समृच्छातै' अस्मासु विनाशमाचरेत्। 'अस्मै' विनाशकाय, 'तं' यक्ष्माणमस्माकं‖, 'प्रसुवामसि' प्रेरयामः ॥

* निष्कृष्य निश्चयेन वा चातयामि विनाशयामीत्यर्थ इति तै० पाठः।
† 'कृत्यां' नरीत्यादितां, 'निर्ऋतिं' अलक्ष्मीञ्चेति तै० पाठः।
‡ यक्ष्मरोगनिमित्तमिति तै० अधिकः पाठः।
§ यः कश्चिदिति तै० पाठः।
‖ तस्मै विनाशाय एतं यक्ष्मादिकमिति तै० पाठः।

न्म हि मनसा सꣳशिवेन। त्वष्टा नो अत्र विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो३ यद्विलिष्टं(८) ॥ १ ॥

शत्यान् निरृतिश्च, पञ्च च ॥ ४ ॥

अथ त्रयोदशीमाह। (८)"सं वर्चसा पयसा ० तन्वो३ यद्विलिष्टं"(८) इति। एवमनेन कर्मणा निर्धूतपापा वयं 'वर्चसा' बलेन, 'सम्पयसा' चीरादिना, 'सन्तनूभिः' शोभनैः शरीरैः, 'मनसा' चाद्यापि तेन* 'समगन्म' हिंसां गता भूयास्म। 'अत्र' कर्मणि, 'त्वष्टा', देवः, 'नः' अस्माकं, 'रायः' धनानि, 'विदधातु' सम्पादयतु। 'यत्', च 'विलिष्टं' स्खल्यं पापं, 'तन्वः' अस्मच्छरीरस्य सम्बन्धि विद्यते† तदपि 'अनुमार्ष्टु' 'त्वष्टा', शोधयतु॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४ ॥

---

* वा स्खलितेनेति तै० पाठः।
† तन्वोऽस्मत्सम्बन्धिशरीरविषयमिति तै० पाठः।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

[१]आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण आयाति परा यक्ष्मꣳसुवामि ते[१]। [२]आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि घृतं पीत्वा-

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पञ्चमानुवाकप्रोक्तर्चु* प्रथमामाह । [१]आयुष्टे ० सुवामि ते"[१] इति । हे यजमान 'ते' तुभ्यं, 'वरेण्यः' श्रेष्ठोऽयमग्निः, 'विश्वतः आयुर्दधत्' सम्पूर्णमायुर्दधातु, अपमृत्युनिगृहीतोऽपि 'ते प्राणः', 'पुनः', अस्यानुग्रहेण† 'आयाति' त्वद्देहे समागच्छतु। 'ते' तव, 'यक्ष्मं' व्याधिं, 'परा सुवामि' विनाशयामि ॥

अथ द्वितीयामाह । [२]"आयुर्दा ० पुत्रमभिरक्षतादिमं"[२] इति । हे 'अग्ने', त्वं 'आयुर्दाः', सन् 'एधि' यजमानस्यायुःप्रदो भव‡ । कीदृशः त्वं, 'हविषो जुषाणः' आज्यं सेवमानः, 'घृतप्रतीकः' घृतोपक्रमः, आघारादीनां घृतेन हूयमानत्वात् । अवसानेऽपि घृतमेव योनिर्ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्यासौ 'घृतयोनिः', तादृशस्त्वं । 'मधु' स्वादुतमं, 'चारु'

* पञ्चमानुवाकप्रोक्तासु ऋक्षु इति तै० पाठः ।

† अनुग्रहादि तै० पाठः ।

‡ 'आयुर्दा एधि' यजमानस्यायुःप्रदो भवेति तै० पाठः ।

मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमं[२]। [३]इममग्न आयुषे वर्चसे कृधि तिग्ममोजो वरुण सꣳशिशाधि। मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वेदेवा जरदष्टिर्यथासत्[३]। [४]अग्न आयूꣳषि पवस आसुवोर्जमिषञ्च

शोधितत्वेन निर्मलं, 'गव्यं घृतं पीत्वा', 'पिता पुत्रमिव', 'इमं' यजमानं, अभितो रक्ष॥

अथ तृतीयामाह। [३]"इममग्ने ० जरदष्टिर्यथासत्"[३] इति। हे 'अग्ने', 'इमं' यजमानं, 'कृधि आयुषे वर्चसे' दीर्घायुषे बलाय च समर्थं* कुरु। हे 'वरुण', 'तिग्मं' तीक्ष्णं, 'ओजः' बलं, पुनरपि 'सꣳशिशाधि' नियमितं† कुरु। हे 'अदिते' पृथिवि, 'मातेव' मातृवत्, 'अस्मै', सुखं प्रयच्छ। हे 'विश्वेदेवाः', ममायं यजमानः 'जरदष्टिर्यथासत्',‡ तथा कुर्वन्तु, जरया अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ 'जरदष्टिः' बाल्ये यौवने च मरणरहितः, जरामायुःसम्पूर्त्तिपर्यन्तां§ यथा व्याप्नोति तथा कुर्वित्यर्थः॥

अथ चतुर्थीमाह। [४]"अग्न आयूꣳषि ० दुच्छुनां"[४]

* समृद्धमिति तै० पाठः।
† संशितमिति तै० पाठः।
‡ यथायं यजमानो जरदष्टिरसदिति तै० पाठः।
§ जरामायुःसम्पत्तिपर्य्यन्तामिति तै० पाठः।

नः। आरे बाधस्व दुच्छुनां(४)। (५)अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं। दधद्रयिं मयि पोषं(५) ॥ १ ॥

(६)अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः। तमीमहे महागयं(६)। (७)अग्ने जातान् प्रणुदा नः स-

---

इति। हे 'अग्ने', 'आयूंषि' अस्मदीयजीवनानि, 'पवसे' यथा वर्द्धन्ते* तथा शोधयसे। 'ऊर्जं' क्षीरादिरसं, 'इषं' अन्नं, 'च', 'नः' अस्माकम्, 'आसुव' आभिमुख्येन प्रेरय, 'दुच्छुनां' उपद्रवं, 'आरे' दूरे नीत्वा, 'बाधस्व' विनाशय ॥

अथ पञ्चमीमाह। (५)"अग्ने पवस्व ० मयि पोषं"(५)इति। हे 'अग्ने', शोभनमपः कर्म यस्यासौ 'स्वपाः', तादृशस्त्वं, 'अस्मे' अस्मदीयं, 'वर्चः' ब्रह्मवर्चसं, 'सुवीर्यं' शोभनसामर्थ्यञ्च, 'पवस्व' शोधय, वर्द्धयेत्यर्थः। धनं पुष्टिञ्च 'मयि', 'दधत्' स्थापय ॥

अथ षष्ठीमाह। (६)"अग्निर्ऋषिः ० महागयं"(६) इति। यः 'अग्निः', 'ऋषिः' अतीन्द्रियज्ञानवान्, 'पवमानः' शोधनशीलः, निषादपञ्चमा वर्णाः, पञ्च जनाः, तेषु भवः 'पाञ्चजन्यः', 'पुरोहितः' सर्वकर्मसु पुरस्तान्निहितः, 'तं' एवंगुणमग्निं, 'महागयं' महागृहं, 'ईमहे' प्राप्नुमः ॥

अथ सप्तमीमाह। (७)"अग्ने जातान् ० स्वामर्चिवरूथ उद्भौ"

---

* वर्त्तन्ते इति तै० पाठः।

पत्नान् प्रत्यजातञ्जातवेदो नुदस्व। अस्मे दीदिहि सुमना अहेडञ्छर्मन्ते स्याम त्रिवरूथ उद्भौ[७]। [८]सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व। अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयꣳ स्याम

(७) इति। हे 'अग्ने', 'नः' अस्माकं, 'जातान्' 'सपत्नान्' ये पूर्वमुत्पन्नाः शत्रवस्तान्, 'प्रणुद' प्रकर्षेण नाशय, हे 'जातवेदः', पूर्वमनुत्पन्ना इतःपरमुत्पत्तिप्रसक्तियुक्ताः तान् 'जातान्', शत्रून् 'प्रणुदस्व' उत्पत्तिप्रतिबन्धेन,* निराकुरु। 'सुमनाः' अस्मदनुग्रहचित्तः,† त्वं 'अहेडन्' अक्रुध्यन्, 'त्रिवरूथः' प्राग्वंशसदोहविर्द्धानरूप‡गृहत्रयोपेतः,'उद्भौ' उद्भित्, अनुष्ठेयकर्मोत्पादकः§ सन्, 'अस्मे दीदिहि' अस्मान् प्रकाशय, 'ते' तव, प्रसादात् 'शर्मन् स्याम' सुखवान् भवेयं॥

अथाष्टमीमाह। (८)"सहसा जातान् ० सपत्नान्"(८) इति। 'सहसा' बलेन, जातानित्यादि पूर्ववत्। 'सुमनस्यमानः' अस्मासु सौमनस्यं प्राप्तः सन्, 'नः' अस्मान्, 'अधिब्रूहि' शत्रुभ्योधिकान् ब्रूहि। 'वयं', अपि त्वदनुग्रहादधिकाः 'स्याम', 'नः' अस्माकं,‖ 'सपत्नान्' शत्रून्, 'प्रणुद'॥

* उत्पत्तिप्रतिबन्धनेनेति तै० पाठः।
† सानुग्रहचित्तः इति तै० पाठः।
‡ हविर्द्धानाख्येति तै० पाठः।
§ अनुष्ठेयधर्मोत्पादक इति तै० पाठः।
‖ अस्मदीयान् इति तै० पाठः।

प्रणुदा नः सपत्नान्[८]। [९]अग्ने यो नोभितो जनो वृको वारो जिघाꣳसति। स्ताꣳस्त्वं वृत्रहञ्जहि वस्वस्मभ्यमाभर[९]। [१०]अग्ने यो नोभिदासति समानो यश्च निष्ट्यः। तं वयꣳ समिधं कृत्वा तुभ्यमग्नेपि दध्मसि[१०]। [११]यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात्। उषाश्च तस्मै

अथ नवमीमाह। [९]"अग्ने यो ० वस्वस्मभ्यमाभर"[९] इति। हे 'अग्ने', 'यः', शत्रुजनः, 'वृकः' वृकसदृशः, अरण्यश्वा यथोपद्रवं करोति तथोपद्रवकारीत्यर्थः। अतएव 'वारः' अस्मद्व्यवहारस्य निवारकः सन्, 'अभितः' 'सर्वतः, 'नः' अस्मान्, 'जिघाꣳसति' हन्तुमिच्छति। हे 'वृत्रहन्' वैरिघातिन् अग्ने, 'त्वं', तान् वृकवदुद्घातुकान्, 'जहि' मारय। 'अस्मभ्यं', तु 'वसु' धनम्, 'आभर' सम्पादय॥

अथ दशमीमाह। [१०]"अग्ने योनोभिदासति ० दध्मसि" [१०] इति। हे 'अग्ने', 'यः' प्रबलः शत्रुः, 'नः' अस्मान्, 'अभिदासति' हिनस्ति, 'यश्च' अन्यः, 'समानः', सन्* 'निष्ट्यः' नित्यं शत्रुत्वेनावस्थितः, हिनस्ति। 'वयं', 'तं' हिंसकं, 'समिधं' समित्सदृशं, 'कृत्वा', हे 'अग्ने', 'तुभ्यं' त्वदर्थं 'अपि', 'दध्मसि' प्रक्षिपामः॥

अथैकादशीमाह। [११]"यो नः शपादशपतः ० पापꣳ समू-

---

* समानबलः सन्निति तै० पाठः।

निम्रुक्च सर्वं पापꣳ समूहतां(११)। (१२)यो नः सपत्नो यो रणो मर्त्तोऽभिदासति देवाः। इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किञ्चन(१२)। (१३)यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं

हतां"(११) इति। "अशपतः" अनाक्रोशतः, 'यः' शत्रुः, 'शपात्' शपति, अधिक्षिपति, 'यस्य' अन्यः शत्रुः, 'शपतः' अधिक्षिपतः, 'नः' अस्मान्, 'शपात्' प्रत्यधिक्षिपति, 'तस्मै' तदर्थं तस्मिन्नवस्थापयितुं, 'उषास्य निम्रुक्च' उदयास्तमयदेवौ,* अहोरात्रदेवौ वा, 'सर्वं पापं', अस्मदीयं 'समूहतां' सङ्गतं कृत्वा तस्मिन्नेवास्थापयतां॥

अथ द्वादशीमाह। (१२)"यो नः ० किञ्चन"(१२) इति। हे 'देवाः', 'यः' 'मर्त्तः' मनुष्यः, अस्माकं 'सपत्नः' शत्रुः सन्, अनर्थं चिन्तयति 'यः', च अस्माभिः सह 'रणः' युद्धकारी सन्, 'अभिदासति' उपक्षपयति† 'तस्य' उभयविधस्य, सम्बन्धि 'किञ्चन' धनादिकं‡ 'मोच्छेषि' अवशिष्टं मा कुरुत, किन्तु सर्वं विनाशयत। यथा 'प्रक्षायतः' प्रकर्षेण क्षीयमाणस्य, दह्यमानस्य, 'इध्मस्य' काष्ठस्य, न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत्॥

अथ त्रयोदशीमाह। (१३)"यो मां द्वेष्टि ० द्वेष्मि ये च

---

* उदयास्तमयदत्तौ इति तै० पाठः।

† उपक्षायति इति तै० पाठः।

‡ सदनादिकं इति तै० पाठः।

चाहं द्वेष्मि यश्च मां। सर्वा॑ᳪस्तान॑ग्ने सन्द॑ह याᳪश्चाहं द्वेष्मि ये च मां(१३)। (१४)यो अस्मभ्य॑मरातीयाद्यश्च॑ नो द्वेष॑ते जन॑ः। निन्द्राद्यो अस्मादिप्सा॑च्च* सर्वा॑ᳪस्तान्म-

---

मां"(१३) इति। हे 'जातवेदः','यः' शत्रुः, 'मां द्वेष्टि','अहञ्च',यं 'द्वेष्मि', द्विविधो द्वेषः प्रत्यक्षः परोक्षश्च। तत्र प्रत्यक्ष उभयकर्तृको द्वेष† उदाहृतः, परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यश्चमामिति पुनरुक्तिः। एवञ्च द्वेष्यो द्वेष्टा च, द्वौ प्रत्यक्षौ द्वौ च परोक्षौ 'तान्' चतुर्विधान्, 'सर्वान्', हे 'अग्ने', 'सन्दह' सम्यग्भस्मीकुरु। यौ मुख्यौ द्वेष्टारौ तद्द्वारा तदीया अन्येऽपि द्वेष्या द्वेष्टारश्च ये सन्ति तान् सङ्गृहीतुं याᳪश्चाहमिति पुनरुक्तिः। तान् सर्वांश्च सन्दहेति पूर्ववदन्वयः॥

अथ चतुर्दशीमाह। (१४)"यो अस्मभ्यं ० तान्मश्मषा कुरु" (१४) इति। शत्रवस्त्रिविधाः, अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति। तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽयमरातिः। कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी। वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः। हन्तुकामस्तुर्थः। तत्र 'यः', 'अस्मभ्यम्', 'अरातीयात्' अरातित्वमिच्छति, 'यश्च जनः', 'नः' अस्मान्,

---

* अस्मान् दिप्साच्चेति तै० पाठः।

† तत्र प्रत्यक्षः परोक्षश्च उभयकर्तृकः प्रत्यक्ष उभयकर्तृकद्वेष इति तै० पाठः।

प्सा कुरु(१४)। (१५)सꣳशितं मे ब्रह्म सꣳशितं वीर्यं बलं। सꣳशितं क्षत्रं मे जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः(१५)॥ (१६)उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलं। क्षिणोमि

'द्वेषते' कार्यनाशेन* बाधते, 'यः', अप्यन्यो जनः, 'निन्दात्' दौर्जन्यात् निन्दति। यश्चाऽपरोऽस्मान् 'दिप्सात्' दम्भितुं हिंसितुमिच्छेत्। 'तान्' 'सर्वान्' जनान्, 'मप्सपा कुरु' चूर्णन-भस्मीकरणादिजन्यस्य शब्दस्यानुकरणं, मप्सपेति, चूर्णीकृत्य भस्मीकुर्वित्यर्थः॥

अथ पञ्चदशीमाह। (१५)"सꣳशितं ० पुरोहितः"(१५) इति। 'मे' मदीयं, 'ब्रह्म' ब्राह्मण्यं, 'सꣳशितं' सम्यक् तीक्ष्णीकृतं, शास्त्रीयमार्गेण† कृतमित्यर्थः। तथा 'वीर्यं' इन्द्रियशक्तिः, 'बलं' शरीरदर्पः‡ तदुभयं 'संशितं' सम्यक् स्वस्य कार्यक्षमं कृतं, तथा 'यस्य' क्षत्रस्य राज्ञः, 'अहं', 'पुरोहितः', 'अस्मि', 'मे' मदीयं, तत् 'क्षत्रं', 'जिष्णु' जयनशीलं,§ यथा भवति तथा 'सꣳशितं'॥

अथ षोडशीमाह। (१६)"उदेषां ० अहं"(१६) इति। 'एषां' स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये, एकैकस्य 'बाहू' 'उदतिरं' उत्कर्षेण वर्द्धितवानस्मि। लौकिकोक्तिरियं, लोके हि योऽन्यस्मात् उत्कृष्टो भवति, तं जना एवमाहुः स्वकीयं हस्तमुपरितनं कृतवानिति। 'वर्चः' कान्तिः, तामपि 'उदतिरं',

---

* कार्यनाशनेनेति तै० पाठः। † शास्त्रीयमार्गवर्त्तीति तै० पाठः।
‡ शरीरशक्तिः इति तै० पाठः। § जयशीलमिति तै० पाठः।

ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वां ३ अहं[१६]। [१७]पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात् पुनः प्राणः पुनराकूतं म आगात् पुनश्चित्तं पुनराधीतं म आगात्। वैश्वानरो मेदब्धस्तनूपा अवबाधतां दुरितानि विश्वा[१७] ॥ ३ ॥

पोषं, दध्मसि, पुरोहितः, चत्वारि च ॥ ५ ॥

'अथो' अपि च, 'बलं' शरीरशक्तिः, तामपि 'उदतिरं' उत्कर्षं प्रापयामि, 'ब्रह्मणा' मन्त्रसामर्थ्येन 'अमित्रान्' शत्रून्, 'क्षिणोमि' क्षीणान् करोमि। 'स्वान्' स्वकीयान् पुरुषान्, 'अहं', 'उन्नयामि' उत्कर्षं प्रापयामि॥

अथ सप्तदशीमाह। [१७]"पुनर्मनः ० दुरितानि विश्वा" [१७] इति। मनःप्राणादीनां पापेन योपचयः प्राप्तः तस्य पापस्यानेन कर्मणा विनाशितत्वात् मे 'मनः', 'पुनः', अपि 'आगात्' अस्मिन् शरीरे समागच्छतु। एवमायुरादयोऽपि समागच्छन्तु। 'आकूतं' सङ्कल्पितं कार्यं। 'चित्तं' मनोजन्यं ज्ञानं। 'आधीतं' साकल्येन पठितो वेदः। एतेषां सर्वेषामागमनार्थं 'वैश्वानरो मे', 'विश्वा' सर्वाणि, 'दुरितानि', 'अवबाधतां' विनाशयतु। कीदृशो वैश्वानरः, 'अदब्धः' केनाप्यहिंसितः, 'तनूपाः' मदीयशरीरपालकः॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः।

(१ वैश्वानराय प्रतिवेदयामो यदीनृणꣳ संगरो देवतासु। स एतान् पाशान् प्रमुचन् प्रवेद स नो मुञ्चातु दुरितादवद्यात्(१)। (२)वैश्वानरः पवयान्नः पवित्रै-

---

अथ षष्ठोऽनुवाकः।

अथ षष्ठानुवाकोक्तासु ऋक्षु प्रथममाह*। (१)“वैश्वानराय ० दुरितादवद्यात्”(१) इति। ‘यदीनृणं’ यदेव प्रसिद्धमृणं, ‘देवतासु’ ‘सङ्गरः’ प्रतिज्ञारूपेण स्तुत्या सम्पादितः सङ्गरशब्दः प्रतिज्ञावाची। प्रतिज्ञा चैवं श्रूयते। त्रिभिर्ऋणं वा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति। तदेतदृणं त्रिविधं ‘वैश्वानराय’ अस्मत्स्वामिने, ‘प्रतिवेदयामः’ विज्ञापयामः। तत्र देवताशब्देन ऋषयः पितरश्चोपलक्षिताः, ‘सः’ वैश्वानरः, ‘एतान्’ ऋणत्रयरूपान्, ‘पाशान्’, ‘प्रमुचन्’ प्रमोक्तुं, ‘प्रवेद’ प्रकर्षेण जानाति। ‘सः’ अभिज्ञो वैश्वानरः, ‘नः’ अस्मान्, ‘दुरितात्’ परलोकविरोधिनः पापात्, ‘अवद्यात्’, इह लोके निन्दादोषाच्च ‘मुञ्चातु’ मुक्तान् करोतु॥

अथ द्वितीयामाह। (२)“वैश्वानरः ० सुवामि”(२) इति। ‘वैश्वानरः’, देवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘पवित्रैः’ शुद्धिहेतुभिः

---

* षष्ठानुवाके प्रथमामाहेति ते० पाठः।

यत् सङ्गरमभिधावाम्याशां । अनाजानन् मनसा याचमानो यदत्रैनो अव तत् सुवामि[२]। [३]अमी ये सुभगे दिवि विचृतौ नाम तारके । प्रेहामृतस्य यच्छतामे-

होमादिभिः, 'पवयात्' शोधयतु । 'यत्' येन शोधनेन, 'सङ्गरं' ऋत्युक्तां प्रतिज्ञामृणत्रयरूपां, 'आशां' मयापि प्रत्यर्पणीयत्वेन शंसनीयां, 'अभिधावामि' आभिमुख्येन शीघ्रं प्राप्नोमि, तादृशं प्रपातनं* कुर्यादित्यर्थः । 'अनाजानन्' ऋणनिर्मोचनोपायान् सर्वान् अपि अजानन्, 'मनसा याचमानः' अनृणो भूयासमिति सर्वदा प्रार्थयमानोऽस्मि । 'अत्र' उपायापरिज्ञाने, 'यत्' 'एनः' पापं, अस्ति तत् पापं 'अवसुवामि' वैश्वानरप्रसादेन विनाशयामि ॥

अथ तृतीयामाह । [३]"अमी ये ० तद्बद्धकमोचनं"[३] इति । 'दिवि' आकाशे, 'विचृतौ नाम' विचृन्नामयुक्ते, द्वे 'तारके' लोके मघाशब्देन व्यवह्रियमाणे, 'सुभगे' सौभाग्ययुक्ते, 'अमी' अमू प्रत्यक्षेणास्माभिर्दृश्यमाने ये विद्येते ते उभे, 'इह' कर्मणि, 'अमृतस्य' ऋणापाकरणरूपममृतं सुखं, 'प्रयच्छतां', 'एतत्' तारकाभ्यां दत्तममृतं सुखं, बद्धकस्य मम मोचनं ऋणमोचनसाधनं, ऋणत्रयेण यो बद्धः स एव वा

* तादृशं पावनमिति तै० पाठः ।

तद्दद्रुकमोचनं(३)। (४)विजिहीर्षं लोकान् कृधि बन्धान् मुञ्चासि बद्धकं। योनेरिव प्रच्युतो गर्भः सर्वान् पथो अनुष्व(४)। (५)स प्रजानन् प्रतिगृभ्णीत विद्वान् प्रजाप-

---

अत्यन्तकुत्सितत्वाद्द्रुक इत्युच्यते। पितृदेवताकाभ्यां मघाभ्यां तारकाभ्यान्नामवृत्त्यादिप्रकाशनेन तस्मादृणत्रयात् मुक्तो भवामीत्यभिप्रायः॥

अथ चतुर्थीमाह। (४)"विजिहीर्ष्वं लोकान् ० अनुष्व"(४) इति। अत्र मन्त्रद्रष्टा कश्चिदृषिरधमर्णं सम्बोध्य ब्रूते। हे अधमर्ण 'विजिहीर्ष्व' विहर्त्तुमिच्छ, पारतन्त्र्यराहित्येन सुखसञ्चारो विहारः, तत्सिद्ध्यर्थं 'लोकान् कृधि' पुण्यानुष्ठानेनोत्तमलोकान् सम्पादय, 'बद्धकं' ऋणेन कुत्सितेन बद्धं आत्मानं, 'बन्धात्' ऋणत्रयरूपात्, 'मुञ्चासि' मुक्तं कुरु। बन्धाद्विमोके दृष्टान्तः। 'योनेः प्रच्युतो गर्भ इव' उदरमध्ये सर्वावयवसङ्कोचेन निर्बध्यमानो गर्भो योनेर्बहिः पतितो यथा निर्बन्धात् मुक्तो भवति। तद्वत् तदृणत्रयात् मुक्तस्त्वं 'सर्वान्', 'पथः' पुण्यलोकमार्गान् 'अनुष्व' सेवस्वेत्यर्थः॥

अथ पञ्चमीमाह। (५)"स प्रजानन् ० तन्तुमनुसञ्चरेम"(५) इति। 'सः' 'प्रजापतिः', अस्माभिर्दत्तं हविः 'प्रतिगृभ्णीत' प्रतिगृह्णीत, स्वीकरोतु। कीदृशः प्रजापतिः। 'ऋतस्य प्रथमजाः' सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमः पुत्रः। किं कुर्वन्, 'प्रजानन्' अस्मत्-

तिः प्रथमजा ऋतस्य । अस्माभिर्दत्तं जरसः परस्तादच्छिन्नं तन्तुमनुसञ्चरेम[५] ॥ १ ॥

[६]ततं तन्तुमन्वेके अनुसञ्चरन्ति येषां दत्तं पित्र्यमायनवत् । अबन्ध्वेके ददत प्रयच्छाद्दा-

---

प्रार्थनां प्रकर्षेण निरूपयन् । 'विद्वान्' सर्वार्थसाधनाभिज्ञः, तस्य प्रजापतेः प्रसादेन 'जरसः परस्तात्' वयोहानेरूर्ध्वं, 'अच्छिन्नं' तन्तुवच्छेदनरहितं पुत्रपौत्रादिसन्तानं, 'अनुसञ्चरेम' अनुप्रविश्य सम्यगृणनिर्मुक्ता विश्रम्भेण चरेम ॥

अथ षष्ठीमाह । [६]"ततं तन्तुमन्वेके ० स्वर्ग एषां"[६] इति । 'एके' पुरुषाः केचित्, 'ततं' पुत्रपौत्रादिरूपेण विस्तीर्णं, 'तन्तुमनु' स्वकीयं सन्तानमनुप्रविश्य 'अनुसञ्चरन्ति' पुण्यलोकाननुक्रमेण प्राप्नुवन्ति । द्विविधो हि पितुर्विग्रहः पुत्ररूपः स्वात्मरूपश्चेति । तयोर्मध्ये पुत्ररूपेणेह लोके पुण्यं कुर्वन्नेवास्ते । पितृरूपेण लोकान्तरेषु सञ्चरति । एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरीयोपनिषद्युक्तं । सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैतीति । अत आकारभेदेन तन्तुमनुप्रविश्येति पुण्यलोकाननुसञ्चरतीत्युभयमप्युपपद्यते । 'येषां' पुरुषाणां, 'पित्र्यं', ऋणं, 'आयनवद्दत्तं' आयनमागमः शास्त्रं तदस्यास्तीत्यायनवत् यथा शास्त्रं दत्तमित्यर्थः । पित्र्यमित्येतत्, अन्ययोरपि द्वयोर्ऋणयोरुपलक्षणं

तुन्वेच्छक्नुवाꣳसः स्वर्ग एषां[६] । [७]आरभेथाम-
नुसꣳरभेथाꣳ समानं पन्थामवथो घृतेन । यद्वां
पूर्तं परिविष्टं यदग्नौ तस्मै गोत्रायेह जायापती सꣳ-

तत् ऋणत्रयं यैर्दत्तं तादृशाः केचिदनुसञ्चरन्तीति पूर्वत्रान्वयः। 'एके' अपरे केचित् पुरुषाः, 'अबन्धु' पुत्रपौत्रादिबन्धुरहिताः सन्तः, पित्र्यमृणमपाकर्त्तुमशक्ता अपि, 'ददतः' धनदायिन उत्तमर्णस्य, 'प्रयच्छात्' प्रयच्छन्ति, तद्धनं प्रत्यर्पयन्ति । ते पुरुषाः 'दातुं', 'शक्नुवांसः' शक्नुवन्तश्चेत्, 'एषां' पुरुषाणां, 'स स्वर्गः', भवति 'एव'। पुत्रोत्पत्तेर्दैवाधीनत्वेऽपि* गृहीतं धनमवश्यं प्रत्यर्पणीयमेवेत्यर्थः॥

अथ सप्तमीमाह। [७]"आरभेथामनुसꣳ ० संरभेथां"[७] इति। हे 'जायापती' कर्माधिकारिणौ, 'इह' जन्मनि, 'घृतेन', द्रव्येण, 'आरभेथां' कर्मारम्भं कुरुतं, 'अनुसंरभेथां' परस्परमनुकूलौ सन्तौ कदाचिदप्यवियुक्तावेव† भवतं। तयोरुभयोः 'समानं' साधारणं, 'पन्थां' पुण्यलोकमार्गं, 'अवथः' रक्षतं। 'वां' युवयोः, 'यत् पूर्त्तं' पितृभ्यो दत्तमन्नादि, 'यदग्नौ', 'परिविष्टं' परिप्रापितं हविः, 'तस्मै' तदविच्छेदेन यथा क्रियेतेत्येवमर्थं, 'संरभेथां' त्वरेथां, न तु तूष्णीमासाथां। तच्च

---

* पुत्रोत्पत्तित्वेऽपीति तै० पाठः।
† सन्तौ परस्परमवियुक्तौ इति तै० पाठः।

रभेथां[७]। [८]यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम। अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्य उन्नो नेषद्दुरिता यानि चकृम[८]। [९]भूमिर्मातादितिर्नो जनित्रं भ्रातान्तरिक्षमभिशस्त्या नः।

'गोत्राय', उपयुज्यते, गोत्रसम्भवाः पूर्वे परे च ये सन्ति तेषां सर्वेषामिदमनुष्ठानमुपयुङ्क्ते ॥

अथाष्टमीमाह। [८]"यदन्तरिक्षं॰ यानि चकृम"[८] इति। वयं ये 'अन्तरिक्षं', 'जिहिंसिम' हिंसितवन्तः, इति 'यत्' पापं, अस्ति तथा 'पृथिवीं', 'जिहिंसिम', इति 'यत्', अस्ति 'उत' अपि च, 'द्यां', 'जिहिंसिम', इति 'यत्', अस्ति। लोकत्रयवर्त्तिनां प्राणिनां अपकारः हिंसा। तथा 'मातरं पितरं वा', 'जिहिंसिम', इति 'यत्', अस्ति 'तस्मात्' सर्वस्मात्, 'एनसः', 'नः' अस्मान्, 'गार्हपत्यः अग्निः' गृहपतेर्यजमानस्य सम्बन्धी वह्निः, 'उन्नेषत्' उन्नयतु, पापादुद्गतान् करोतु। 'यानि' चान्यानि, 'दुरितानि चकृम', तेभ्योऽप्युन्नयतु ॥

अथ नवमीमाह। [९]"भूमिर्मातादितिः ॰ लोकान्"[९] इति। येयं 'भूमिः', सेयं 'नः' अस्माकं, 'माता' लोकानां सर्वेषां निर्मात्री 'अदितिः', देवी, 'जनित्रं' जननीस्थानीया, भूमिरचेतना निवासाधिकारणभूता, तदभिमानिनो देवता

द्यौर्नः पिता पितृयाच्छम्भवासि जामि मित्वा मा विविित्सि लोकान्(९)। (१०)यत्र सुहार्दः सुकृतो मदन्ते विहाय रोगं तन्वा३ँ स्वायां। अश्लोणाङ्गैरह्रुता स्वर्गे

अदितिः। यदिदं 'अन्तरिक्षं' तदस्माकं 'भ्राता' भ्रातृस्थानीयं, यत् 'एनः', अस्माभिः कृतं तत् 'अभिशस्तः' शत्रुस्थानीयं। येयं 'द्यौः', सेयं 'नः', 'पिता' पितृस्थानीया, यथा परमेश्वरेण सम्पादितः सर्वसाधारणोऽयं बन्धुवर्गः, तथा हे यजमान बन्धुवर्गसम्पादनार्थं त्वं 'पितृयात्' पितृत्वमिच्छन्, 'शम्भवासि' सुखं प्राप्नोषि, ऐहिकामुष्मिकसुखसिद्धये पुत्रानुत्पादयेत्यर्थः। 'जामि मित्वा' आलस्येन पुत्रोत्पत्तिरहित एव सन् मृत्वा 'लोकान्' ऋणत्रयरहितानां योग्यं लोकं, 'माविवित्सि' नैव लप्स्यसि॥

अथ दशमीमाह। (१०)"यत्र सुहार्दः ० पितरं च पुत्रं"(१०) इति। 'यत्र' यस्मिन् पुण्यलोके स्थिताः, 'सुहार्दः' शोभनहृदयोपेताः, 'सुकृतः' पुण्यकर्माणः, 'स्वायान्तन्वां' स्वकीये शरीरे, 'रोगं', 'विहाय' परित्यज्य, 'मदन्ते' हृष्यन्ति, 'अश्लोणाङ्गैः' श्लोणो रोगविशेषः तद्रहितैरङ्गैः युक्ताः, 'अह्रुताः' कौटिल्यरहिताः केनचिदप्यवञ्चिताः सर्वे वयं, 'तत्र स्वर्गे', स्थित्वा 'पितरं पुत्रञ्च', 'पश्येम', तादृशं जन्म भूयादित्यर्थः॥

तच्चं पश्येम पितरं च पुत्रं[१०] ॥ [११]यदन्नमद्म्यनृतेन देवा दास्यन्नदास्यन्नुतवा करिष्यन्। यद्देवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु[११]। [१२]यदन्नमद्मि बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत गामजामविं। यद्देवानां चक्षुष्यागो

अथैकादशीमाह। [११]"यदन्नमद्म्यनृतेन ० कृणोतु"[११] इति। हे 'देवाः', अहं 'दास्यन्नदास्यन्' प्रत्यर्पणं चिकीर्षुरचीकीर्षुर्वा, तत्कालिकेन सर्वथा प्रत्यर्पयिष्यामीत्येतादृशेन 'अनृतवचनेन,' धनमादाय 'यदन्नं', 'अद्मि' भक्षयामि, अथवा किञ्चित्कार्यं परकीयं करिष्यामीत्यनेनानृतेन वचनेन धनमादाय तत्कार्यं 'अकरिष्यन्', 'यदन्नमद्मि', 'यत्', अपि 'देवानां','चक्षुषि' दृष्टिविषये, मयाकृतं 'आगः', पापं, 'अस्ति', आदित्याभिमुख्येन मूत्रविसर्गादि। तथा च स्मर्य्यते, प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रतिगाञ्च प्रतिद्विजं। मेहन्ति ये च पापिष्ठास्ते भवन्ति गतायुष इति। 'किञ्च,' 'यदेव' किञ्चिच्छूद्रादिधनं, 'प्रतिजग्राह' प्रतिगृहीतवानस्मि, 'तस्मात्' सर्वस्मादेनसः, विमुच्यायं 'अग्निः', 'अनृणं' ऋणरहितं, करोतु ॥

अथ द्वादशीमाह। [१२]"यदन्नमद्मि ० कृणोतु"[१२] इति। 'बहुधा विरूपं' द्रव्यदोषात् कर्तृदोषाद्देशकालदोषादिना वा

अस्ति यद्देव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृ-
णोतु[१२]। [१३]यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदा-
चन। सर्वस्मात् तस्मान् मेडितो मोग्धि त्वꣳ हि वेत्थ
यथातथं[१३] ॥ २ ॥

चरेम, पुत्रꣳ, षट् च ॥ ६ ॥

बज्जप्रकारेण शास्त्रनिषिद्धं, 'यदन्नमद्मि', तथा वस्त्रादीनपि निषिद्धान् स्वीकरोमि। यद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोदशीमाह। [१३]"यन्मया ० यथातथं"[१३] इति। 'मया' कर्त्रा। 'कदाचन' इह जन्मनि जन्मान्तरे वा यदा कदाचिदपि,'मनसा वाचा',वा 'यदेनः कृतं', हे अग्ने अस्माभिः 'ईडितः' स्तुतस्त्वं, मां 'तस्मात् सर्वस्मात्', एनसः 'मोग्धि' मुञ्च, 'हि' यस्मात् कारणात्, हे अग्ने त्वं 'यथातथं', 'वेत्थ' वस्तुनस्तथात्वमनतिक्रम्य यथातथं यस्य पापस्य यः प्रतीकार-स्तस्य तत् सर्वं जानासि, तस्मान्मां पापान्मुञ्च ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-रारण्यके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

[१]वातरशना ह वा ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवुस्तानृषयोऽर्थमायꣳस्तेऽनिलायमचरꣳस्तेऽनुप्रविशुः कूश्माण्डानि ताꣳस्तेष्वन्वविन्दञ्छ्रद्धया च तपसा

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽनुवाके कूश्माण्डहोमाङ्गमन्त्राः समापिताः । सप्तमे स होमो विधीयते* । तदर्थमाख्यायिकामाह । [१]"वातरशना ० तपसा च"[१] इति । पूर्वप्रपाठके ततोऽरुणाः केतवो वातरशना ऋषय उदतिष्ठन्निति त्रिविधा ऋषयो ये आख्याताः, तन्मध्ये ये 'वातरशनाख्या ऋषयः', 'श्रमणाः' तपस्विनः, 'ऊर्ध्वमन्थिनः' ऊर्ध्वरेतसः, 'बभूवुः', 'तान्' वातरशनाख्यानृषीन्, प्रत्यन्ये केचित् 'ऋषयः', 'अर्थमायन्' अर्थयितुमागताः, तं वृत्तान्तमादावेवागत्य किमशक्यमेते करिष्यन्ति इति निश्चयरहितास्ते 'वातरशनाः', 'अनिलायं' कुत्रचिदन्तर्हिताः, 'अचरन्' अन्तर्द्धानस्थानं विचार्य योगसामर्थ्यात् सूक्ष्मशरीरा भूत्वा कूश्माण्डाख्यानि मन्त्रवाक्यानि अनुप्रविष्टाः, इतरे तु महर्षयः श्रद्धापूर्वकेन 'तपसा', शुद्धचित्ताः† सन्तः

---

* कूश्माण्डगणहोममन्त्राः समाम्नाताः । सप्तमे होमविधिरुच्यते इति तै॰ पाठः ।

† युक्तचित्ता इति तै॰ पाठः ।

च(१) (२)तानृषयोऽब्रुवन् कया निलायं चरथेति त ऋषीनब्रुवन्नमो वोऽस्तु भगवन्तोऽस्मिन्धाम्नि केन वः सपर्यामेति तानृषयोऽब्रुवन् पवित्रन्नो ब्रूत येनारेपसः स्यामेति त एतानि सूक्तान्यपश्यन्(२) (३)यद्देवा देव हेडनं

ध्यानेनान्वीक्ष्य ते 'तेषु' कूश्माण्डमन्त्रेषु, अवस्थितान् वातरशनाख्यान् 'तान्' ऋषीन्, प्रत्यक्षेण किल अपश्यन्॥

अथ तेषामुभयेषां परस्परसंवादं दर्शयति। (२)"तानृषयः॰सूक्तान्यपश्यन्"(२) इति। 'तान्' वातरशनान्,'ऋषयः', इतरे 'अब्रुवन्', हे वातरशनाः 'कया' केन हेतुना, 'निलायं' निलीय, 'चरथेति', 'ते' च वातरशनाः, तैः पृष्टाः सन्तस्तानुपचरितुमिदं 'अब्रुवन्', हे 'भगवन्तः' ऐश्वर्य्यादिषड्गुणयुक्ताः, 'वः' युष्मभ्यं, नमस्कारः 'अस्तु',महात्मानो यूयमस्मदीये 'धाम्नि' समागताः, अतोऽत्र 'केन' साधनेन, युष्मान् परिचरेमेति ततः 'तान्' वातरशनान्, इतरे 'अब्रुवन्', 'येन' साधनेन, 'अरेपसः' पापरहिताः, 'स्याम', तादृशं 'पवित्रं' शुद्धिकारणं, अस्मभ्यं 'ब्रूतेति', 'ते' वातरशनाः, अप्रयासेन सहसा शुद्धिप्रदं विचार्य 'एतानि' वक्ष्यमाणानि, 'सूक्तानि' तेषां कथनयोग्यानीति निश्चितवन्तः॥

अथ तदुक्तं प्रयोगक्रमं दर्शयति। (३)"यद्देवा॰मोक्ष्यध्व.

यददींव्यन् नृणमहं बभूवायुष्टे विश्वतो दधदित्येतै- राज्यं जुहुत वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इत्युपतिष्ठत य- दर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान् मोक्ष्यध्व इति(३)
(४)त एतैरजुहवुस्ते ऽरेपसोऽभवन्(४) (५)कर्मादिष्वेतै- र्जुहुयात् पूतो देवलोकान्त्समश्नुते(५) ॥ ७ ॥*

इति"(३) इति। अदनुवाकत्रयेण होमः। चतुर्थानुवाकेनोप- स्थानं। वेदत्रयविद्ब्राह्मणः 'भ्रूणः', तदीयहत्याया अर्वाचीनं यत् पापं, 'तस्मात्' सर्वस्मात्, मुक्ता भविष्यथेति॥

इतरमहर्षिवृत्तान्तमाह। (४)"त एतैरजुहवुस्तेऽरेपसो- ऽभवन्"(४) इति। 'अरेपसः' पापरहिताः॥

इदानीं विधत्ते। (५)"कर्मादिष्वेतैः॰समश्नुते"(५) इति। प्रारप्स्यमाणकर्मप्रारम्भेषु कूश्माण्डहोमेन पूतस्य देवलोकप्राप्ति- र्भवति॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरा- रण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥ ७॥

---

* मद्दृष्टपुस्तकत्रयेषु दशतिसङ्ख्यायिका रेखा न सन्ति। प्रतीक- सङ्केतोऽपि नास्ति।

अथाष्टमोऽनुवाकः।

[१]कूश्माण्डैर्जुहुयाद्यो पूत इव मन्येत[१] [२]यथा-स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चति[२] [३]यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्

अथाष्टमोऽनुवाकः।

सप्तमे कूश्माण्डहोमः कर्मादिषु विहितः। अष्टमे दीक्षादिकं विधीयते। तत्रादौ कर्मादिव्यतिरिक्तस्थले होमं विधत्ते। [१]"कूश्माण्डैः ० इव मन्येत"[१] इति। 'यः' पुमान्, सन्दिग्धेन पापेन स्वस्य पूतत्वं नास्तीति मनसि शङ्कते स पुमान् कूश्माण्डहोमेन पूतो भवति॥

अथ महापातकसमस्य पापस्य निवृत्त्यर्थं होमं विधत्ते। [२]"यथास्तेनः ० रेतः सिञ्चति"[२] इति। 'अयोनौ' प्रतिषिद्धयोनौ, 'यो रेतः सिञ्चति', 'एषः' सुवर्णस्तेयकारिणा* भ्रूणहत्याकारिणा च समो भवति, सोऽपि 'कूश्माण्डैर्जुहुयात्'॥

तेनोक्तेन होमेन यथोक्तपापनिवृत्तिं दर्शयति। [३]"यदर्वाचीनं ० मुच्यते"[३] इति। भ्रूणहत्यासमस्यापि मुख्यभ्रूणहत्याया अर्वाचीनत्वात्तेन होमेन निवृत्तिर्युज्यते॥

---

* सुवर्णहारिणा इति ते० पाठः।

मुच्यते[३] [४]यावदेनो दीक्षामुपैति दीक्षित एतैः संततिं जुहोति[४] [५]संवत्सरं दीक्षितो भवति संवत्सरा देवात्मानं पुनीते[५] [६]मासं दीक्षितो भवति यो मासः स संवत्सरः संवत्सराद्देवात्मानं पुनीते चतुर्विꣳश-तिꣳ रात्रीर्दीक्षितो भवति चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सराद्देवात्मानं पुनीते द्वादश रात्री-

---

तेन भ्रूणहत्याया अर्वाचीनानामपि तारतम्योपेतत्वात् कथमेकेन होमेन* निवृत्तिरित्याशङ्क्य दीक्षातारतम्येनेत्युत्तरं दर्शयति। [४]"यावदेनः ० जुहोति"[४] इति। अल्पं महद्वा 'यावदेनः', भवति तदनुसारेणाल्पां महतीं वा 'दीक्षां', कृत्वा तस्यैनस उपचिते काले प्रतिदिनं 'जुहोति', तत्र तारतम्येन षड्भेदाः† ॥

तत्र प्रथमं दीक्षाभेदं दर्शयति। [५]"संवत्सरं ० पुनीते" [५] इति। न माꣳसमश्नीयादिति नियमाचरणं दीक्षायाः, पापाधिक्ये सति 'संवत्सरं दीक्षितः', भूत्वा तस्मिन् संवत्सरे प्रतिदिनं जुहुयात्। तया संवत्सरदीक्षया स्वात्मानं शोधयति॥

पापह्रासानुसारेण दीक्षायाः पक्षान्तराणि विधत्ते।[६]"मासं दीक्षितः ० पुनीते"[६] इति। पापबाहुल्ये सति संवत्सरनियमेन

---

* कथमेकविधहोमेन इति तै० पाठः।
† षड्विधा दीक्षाः इति तै० पाठः।

दीक्षितो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरा-
देवात्मानं पुनीते षड्रात्रीर्दीक्षितो भवति षड्वा ऋत-
वः संवत्सरः संवत्सरादेवात्मानं पुनीते तिस्रो रात्री-
र्दीक्षितो भवति त्रिपदा गायत्री गायत्र्या एवात्मानं
पुनीते[६] [७]नमाꣳसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नोपर्या-
सीत जुगुप्सेतानृतात्[७] [८]पयो ब्राह्मणस्य व्रतं य-
वागूराजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य[८] [९]अथो सौम्ये-

या शुद्धिः पापात्यत्वे सा शुद्धिर्मासमात्रेण समाप्यते। एव
मुत्तरेष्वपि। अतः सर्वेषां संवत्सरसाम्यं। गायत्रीपादानां
त्रित्वसाम्येन त्रिरात्रदीक्षाया गायत्रीत्वात् तयैव शुद्धिर्भवति॥

अथ नियमान् विधत्ते। (७)"नमाꣳसमश्नीयात् ० जुगु-
प्सेतानृतात्"(७) इति। 'उपरि' खट्वादौ। स्पष्टमन्यत्॥

अथ वर्णभेदेन दीक्षादिनेषु* भोजनद्रव्यविशेषं विधत्ते।
(८)"पयो ब्राह्मणस्य ० वैश्यस्य"(८) इति। 'व्रतं' भोजनमि-
त्यर्थः॥

तदेतद्व्रतं प्रशंसति। (९)"अथो सौम्ये ० ब्रूयात्"(९)
इति। अपि च न केवलं कूश्माण्डहोमकर्मण्येवैतद्व्रतं, किन्तु

---

* अथ जातिभेदेन दीक्षादिवसेषु इति तै॰ पाठः।

र्य्यध्वर एतद्व्रतं ब्रूयात्(९) (१०)यदि मन्येतोपदस्या-
मीत्योदनं धानाः सक्तून् घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनो-
नुपदासाय(१०) ॥ ८ ॥

सोमयागेऽपि 'एतत्', एव दीक्षा 'व्रतं',* कर्त्तव्यमित्येव 'ब्रूयात्'। यस्मान् महत्यपि यज्ञे व्रतमिदमपेक्षितं तस्मादिदं प्रशस्तं॥

अशक्तं प्रति कञ्चिद्विशेषं विधत्ते। (१०)"यदि मन्येत ० आत्मनोनुपदासाय"(१०) इति। दीक्षितो यथोक्तव्रतेन 'उपदस्यामि' उपक्षीणो भवामि, इति 'यदि मन्येत', तदानीं यथोक्तदीक्षादिव्रतमनुशरीरस्योपचयपरिहारार्थमोदनादिकं यत्किञ्चित् 'अनुव्रतयेत्' भुञ्जीत, 'धानाः' भृष्टयवतण्डुलाः, 'सक्तवः' तत्पिष्टानि, 'इति'शब्देन ईदृशमन्यदपि विवक्ष्यते॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः॥ ८॥

---

* सोमयागेऽप्येतद्व्रतं दीक्षान्तमिति तै॰ पाठः।

अथ नवमोऽनुवाकः।

(१)अजान् ह वै पृश्नीँस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयं स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् तदृषयोऽभवन्तदृषीणामृषित्वन्तां देवतामुपातिष्ठन्त यज्ञकामास्त एतं ब्रह्मयज्ञमपश्यन्त-

---

अथ नवमोऽनुवाक।

अस्य प्रपाठकस्य स्वाध्यायब्राह्मणमिति समाख्यानात् स्वाध्याय एवात्र प्राधान्येन विधेयः। तस्मिंश्च शुद्धः पुमानधिकारी। अतः शुद्धिहेतून् यज्ञोपवीतसन्ध्यावन्दनकूश्माण्डहोमानभिधाय स्वाध्यायं विधातुमुपाख्यानमाह। (१)"अजान् ० तेनायजन्त"(१) इति। कल्पादावेव ब्रह्मणा सृष्टाः न ह्यस्मदादिवत् कल्पमध्ये पुनः पुनर्जायन्ते तस्मात् 'अजाः'। ते च 'पृश्नयः' शुक्लाः, स्वरूपेणैव निर्मलाः सन्तोऽपि, पुनस्तप आचरन्। तदीयेन तपसा तुष्टं 'स्वयम्भू', 'ब्रह्म' जगत्कारणत्वेन स्वतः सिद्धं परब्रह्मवस्तु, काञ्चिन्मूर्त्तिं धृत्वा 'तपस्यमानान्', तानृषीननुगृहीतुं* 'अभ्यानर्षत' आभिमुख्येन प्रत्यक्षमागच्छत्। ततस्ते मुनयः ऋषिधात्वर्थविषयत्वात् 'ऋषयोऽभवन्'। तस्मादन्येषामपि 'ऋषीणां', अनयैव व्युत्पत्त्या 'ऋषित्वं', सम्पन्नं। ततस्ते मुनयः सर्वकामप्रदं कञ्चिद्यज्ञं कामयमानाः स्वयम्भू ब्रह्मरूपां 'तां देवतां', उपासितवन्तः†। तद्देवतानुग्रहात्ते

---

* अनुग्रहहेतोरिति तै० पाठः। † उपस्थितवन्त इति तै० पाठः।

माहरन्तेनायजन्त[१]। [२]यदृचोऽध्यगीषत ताः पय आहुतयो देवानामभवन्यद्यजूंषि घृताहुतयो यत्सामानि सोमाहुतयो यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतयो यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नारा-

---

मुनयः 'एतं' वक्ष्यमाणं, 'ब्रह्मयज्ञं', सर्वकामहेतुं 'अपश्यन्' दृष्ट्वा च, 'तं' यज्ञं, 'आहरन्' अनुष्ठितवन्तः। 'तेन' यज्ञेन, देवानपूजयन्त॥

ब्रह्म वेदः तस्या*ध्ययनमेव सम्पादितं। न तु यज्ञत्वमिति †मतिं वारयितुं तत्राहुतीः सम्पादयति। (२)"यदृचोऽध्यगीषत ० सायुज्यमृषयोऽगच्छन्"(२) इति। पादबद्धमन्त्राः 'ऋचः', 'ता अध्यगीषत' ये ते ऋषयोऽधीतवन्त इति यदस्ति ता अध्ययनक्रियाः, 'देवानां', चीरद्रव्याहुतयः 'अभवन्', तदाहुत्या या तुष्टिः सा तेषामृगध्ययनेन सम्पन्ना। एतदन्यत्रापि योज्यं‡। अथर्वभिरङ्गिरोभिश्च दृष्टा मन्त्राः 'अथर्वाङ्गिरसः'। 'ब्राह्मणानि' कर्मचोदना, वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादयः। 'इतिहासाः' महाभारतादयः§। देवा सुराः संयत्ता आसन् इत्यादयः। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नैवेह किञ्चनाग्र

---

* ब्रह्मयज्ञस्या- इति तै० पाठः।

† शङ्कानिवारयितुमिति तै० पाठः।

‡ एवमुत्तरत्रापि योज्यमिति तै० पाठः।

§ ब्रह्माण्डादिनियमा इति तै० पाठः।

अ॒ꣳसोमे॑दाहु॒तयो॑ दे॒वाना॑मभव॒न्ताभि॑ः क्षु॒धं पा॒प्मान॑मपा॑घ्नन्नप॑हतपाप्मानो दे॒वाः स्व॒र्गं लो॒कमा॑य॒न् ब्रह्म॑णः सायु॑ज्य॒मृष॑योऽगच्छन्[२] ॥ ९ ॥

इत्यादीनि सृष्ट्यादिप्रतिपादकानि* 'पुराणानि' । 'कल्पाः' कल्पसूत्राणि प्रयोगप्रतिपादकानि। 'गाथाः' गायति† चोदिता मन्त्रविशेषाः, योस्य कौष्ठ्येत्यादयः। यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात्। 'नाराशंसीः' नाराशंस्यः, होता यच्चन्नराशंसमित्याद्याः। ब्राह्मणान्तपठितानामपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थं। 'मेदाहुतयः' मांसाहुतयः, 'ताभिः' आहुतिभिः, देवाः क्षुद्रूपं 'पाप्मानं', विनाशितवन्तः। स्वाध्यायजन्यतृप्त्या‡ क्षुधं विस्मृतवन्तः ततः क्षुद्रूपपापरहिताः 'देवाः', सुखमनुभवितुं 'स्वर्गं', गताः। 'ऋषयः' च पूर्वोक्ताः, अध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन जगत्कारणस्य 'ब्रह्मणः',§ 'सायुज्यं', प्राप्ताः। ब्रह्मज्ञानोत्पादनद्वारा मुक्तिहेतुत्वं ब्रह्मयज्ञस्य युक्तं। अतएव ज्ञानसाधनेषु प्राथम्येन वेदानुवचने वाजसनेयिनः समामनन्ति, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन न तपसा नाशकेनेति ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

---

* इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदित्यादिसृष्टिप्रतिपादकानि इति [तै॰ पाठः।

† गायन्ति इति तै॰ पाठः।

‡ स्वाध्यायस्वस्तिजन्यतृप्त्या इति तै॰ पाठः।

§ परब्रह्मण इति तै॰ पाठः।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१)पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति(१) । (२)यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देव

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे ब्रह्मयज्ञविधिप्रस्तावार्थमुपाख्यानमुक्तं । इदानीं तद्विधिप्रसङ्गेन पञ्च महायज्ञान् विधत्ते । (१)"पञ्च वा ० ब्रह्मयज्ञ इति"(१) इति । एवं* यज्ञानां पाठतः पञ्चत्वं† । न तु स्वरूपविस्तारेण । 'सतति' सततं दिने दिने, 'प्रतायन्ते' अनुष्ठीयन्ते‡ 'सतति' प्रतिदिनं, 'सन्तिष्ठन्ते' समाप्यन्ते, यस्मिन् दिन उपक्रमस्तस्मिन्नेव दिने तत्समाप्तिः न तु यज्ञान्तरवद्दिनान्तरापेक्षा । देवयज्ञ इत्यादीनि तेषां नामानि ॥

तत्र देवयज्ञस्य लक्षणमाह । (२)"यदग्नौ ० सन्तिष्ठते"(२) इति । 'तत्' पुरोडाशादिहविः,§ मुख्यं तदलाभे 'समिधं',

---

* एषामिति तै० पाठः ।

† यज्ञानां फलतो महत्वमिति तै० पाठः ।

‡ अनुतिष्ठन्ते इति तै० पाठः ।

§ हुतपुरोडाशादिहविरिति तै० पाठः ।

यज्ञः सन्तिष्ठते[२]। [३]यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यप-स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते[३]। [४]यद्भूतेभ्यो बलिꣳ हरति तद्भूतयज्ञः सन्तिष्ठते[४]। [५]यद्ब्राह्मणेभ्योन्नं ददाति तन्म-नुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते[५]। [६]यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं

अपि 'अग्नौ', देवानुद्दिश्य 'जुहोति', इति 'यत्', सोयं 'देवयज्ञः', स च सकृद्धोममात्रेण समाप्यते* ॥

पितृयज्ञस्य लक्षणमाह। [३]"यत् पितृभ्यो ० सन्तिष्ठते"[३] इति। तत्र पिण्डदानासम्भवे† जलमात्रमपि पितृभ्यः स्वधा-स्त्विति स्वधाशब्देन 'यत्', ददाति सोऽयं 'पितृयज्ञः', तावतैव समाप्यते॥

भूतयज्ञस्य लक्षणमाह। [४]"यद्भूतेभ्यो ० सन्तिष्ठते"[४] इति। वैश्वदेवानुष्ठानादूर्ध्वं वहिर्देशे वायसादिभ्यः 'भूतेभ्यः', 'यत्', बलिप्रदानं सोऽयं 'भूतयज्ञः', तावतैव समाप्यते॥

मनुष्ययज्ञस्य लक्षणमाह। [५]"यद्ब्राह्मणेभ्योन्नं ० मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते"[५] इति। वैश्वदेवादूर्ध्वं हन्तकारार्थान्न‡व्यतिरिक्त-मन्नं अतिथिभ्यस्त्ववरेभ्यः 'ब्राह्मणेभ्यः', 'यत्', दीयते स 'मनुष्ययज्ञः', तावतैव समाप्यते॥

---

* सन्तिष्ठते इति तै० पाठः।

† श्राद्धपिण्डदानाभावेऽपि इति त० पाठः।

‡ चतुर्थान्न इति तै० पाठः।

यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते[६]। [७]यदृचोधीते पयसः कूल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति यद्यजूꣳषि घृतस्य कूल्या यत्सामानि सोम एभ्यः पवते यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्या यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथानाराशꣳसीर्मेदसः कूल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति[७]। [८]यदृचोधीते

ब्रह्मयज्ञस्य लक्षणमाह। [६]"यत् स्वाध्यायं ० ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते"[६] इति। स्वस्वसाधारणत्वेन पितृपितामहादिपरम्परया प्राप्ता वेदशाखा 'स्वाध्यायः'। तत्र विद्यमानमृगादीनामन्यतममेकमपि वाक्यमधीयीत इति "यत्", सोऽयं 'ब्रह्मयज्ञः', तावतैव समाप्यते॥

तत्र विशेषाकारेणाध्ययनं पृथक् पृथक् प्रशंसति। [७]"यदृचोधीते ० अभिवहन्ति"[७] इति। कूलमर्हन्तीति 'कूल्याः' महानद्यः, ऋगध्ययनेन क्षीरपूर्णा महानद्यः स्वधाकारेण दत्तं हविर्भूत्वा 'पितॄन्', अभिलक्ष्य 'प्रवहन्ति'। तथा यजुरध्ययनेन घृतपूर्णा महानदीप्रवाहः सामाध्ययनादिभ्यः पितृभ्यः सोमो धारया युक्तः 'पवते' प्रवहति, एवमथर्वाङ्गिरसामध्ययनेन मधुपूर्णा नद्यः 'प्रवहन्ति'॥

ब्राह्मणाद्यध्ययनेन मांससम्बन्धि नीरसप्रवाहः पितृभ्यो

पयं आहुतिभिरेव तद्देवाꣳस्तर्पयति यद्यजूꣳषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशꣳसीर्मेदाहुतिभिरेव तद्देवाꣳस्तर्पयति त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति(८) ॥ १० ॥

ब्रह्मयज्ञं प्रशंस्य देवतृप्त्यापि प्रशंसति। (८)"यदृचोधीते ० तर्पयन्ति"(८) इति। ऋगध्ययनं यदस्ति तेन चीराहुतिसमाना देवानां तृप्तिर्भवति। एवमुत्तरत्रापि योज्यं। 'ते' देवाः, 'तृप्ताः', सन्तः 'एनं' यजमानं, आयुरादिभिः 'तर्पयन्ति' 'तेजः' शरीरकान्तिः, 'वर्चः' बलं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

[१]ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादच्छदिर्दर्श उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदित आदित्ये दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य त्रिराचामेद्द्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य[१] [२]यत्त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद्द्विः परिमृजति तेन यजूꣳषि यत्सकृदुपस्पृशति तेन सामानि यत्सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी ना-

---

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे ब्रह्मयज्ञोऽभिहितः । एकादशे तत्प्रयोगोऽभिधीयते । [१]"ब्रह्मयज्ञेन ० हृदयमालभ्य"[१] इति । यः पुमान् ब्रह्मयज्ञं करिष्यति सोऽयं 'ग्रामात्', प्राचीमुदीचीं ऐशानीं वा दिशं गच्छेत्* । गृहस्योपरि आच्छादनार्थानि तृणकटादीनि छदींषि यावति दूरे तानि न दृश्यन्ते तावद्दूरम् 'अच्छदिर्दर्शः', तत्र गत्वा सूर्ये अभ्युदिते सति प्रथमानुवाकोक्तप्रकारेण यज्ञोपवीतं कृत्वा† शुद्धप्रदेशे 'उपविश्य', हस्तद्वयं पूर्वं शुद्धमध्ये तदङ्गुलेन पुनः प्रक्षाल्योदकं त्रिः पिबेत्‡ 'द्विः परिमृज्य',

---

* गच्छन् इति तै० पाठः । † गृहीत्वा इति तै० पाठः ।
‡ ततः ओष्ठौ इत्यधिकः तै० पाठः ।

सिके श्रोत्रे हृदयमालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणा-
नीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशꣳसीः
प्रीणाति[२] [३]दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङा-

शुद्ध्यर्थमुदकेन तदा हस्तं प्रक्षालयेत्, तत ओष्ठौ 'सकृदुपस्पृश्य', शिरःप्रभृतीन् हृदयपर्यन्तानवयवान् क्रमेण स्पृष्ट्वा दर्भाणां महदित्यादिना वक्ष्यमाणेन सहान्वयः॥

अथाचमनादीन् प्रशंसति। [२]"यत् त्रिराचामति ० प्रीणाति"[२] इति। अत्र सव्यपाणिपादयोः प्रोक्षणकथनादेव* प्रोक्षणविधिरुन्नेतव्यः॥

हृदयस्पर्शनोत्तरभाविकर्त्तव्यं विधत्ते। [३]"दर्भाणां ० कुरुते"[३] इति। 'दर्भाणां', सम्बन्धि 'महत्' प्रभूतं, यथा भवति तथाऽऽसनं 'आस्तीर्य', तस्योपरि 'उपस्थं कृत्वा', उपस्थ-शब्द आसनविशेषं ब्रूते, आकुञ्चितस्य सव्यजानुन उपरि दक्षिणपादप्रक्षेपे सति यत् सुखावस्थानं भवति तत् कृत्वा। प्राङ्मुखः 'आसीनः', स्वकीयां शाखामधीयानः† दर्भाणामपां-रसत्वमन्यत्राम्नातं, तासां यन्मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवमासीत्, तद-पोदक्रामत् ते दर्भा अभवन्निति। 'ओषधीनां', मध्ये शुद्धि-हेतुत्वात् सत्वारत्वं ततो दर्भासनत्वादधीयानं‡ 'ब्रह्म सरसं', भवति॥

* प्रशंसाबलादेवेति ते० पाठः। † शाखामधीयीत इति ते० पाठः।
‡ शुद्धिहेतुत्वादपारक्यं तद्दर्भासनेऽधीयमानमिति ते० पाठः।

सोऽनः स्वाध्यायमधीयीतापां वा एष ओषधीनाꣳ रसो यद्दर्भाः सरसमेव ब्रह्म कुरुते(३) (४)दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यत एत-

---

अत्रोपक्रमे कञ्चिद्विशेषं विधत्ते। (४)"दक्षिणोत्तरौ ० परममक्षरं"(४) इति। दक्षिणः पाणिरुत्तरो ययोस्तौ 'दक्षिणोत्तरौ' वामं पाणिं दक्षिणजानुन ऊर्ध्वमुत्तानं कृत्वा तस्योपरि दक्षिणहस्तमवाञ्चं कुर्यात्, तादृशौ च* 'पाणी', पवित्रयुक्तौ कार्यौ†, तथा दक्षिणपादोऽपि वामपादस्योपरिस्थापनीयः। एवं कृत्वा 'ओमिति' प्रणवोच्चारणेनोपक्रमं कुर्यात्, योऽयमोमित्येवं रूपो यजुर्मन्त्रः स 'त्रयीं विद्यां','प्रति' वेदत्रयस्य प्रतिनिधिरूपः अतएव प्रणवगतानामकारोकारमकारमात्राणां‡। वेदत्रयरूपेणाध्ययनं§ आथर्वणिका आमनन्ति, तस्य ह वै प्रणवस्य पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः, स ऋग्भि ऋग्वेदोऽथ द्वितीयान्तरिक्षं‖ स उकारः, स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृतीया द्यौः, स मकारः, स सामभिः सामवेदैरिति। किञ्च 'एषा' प्रणवरूपा, सर्वा 'वाक्', अपि। अतएव छन्दोगा आमनन्ति, तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि

---

* तावुभौ चेति तै० पाठः।

† 'कृत्वा', इति तै० पाठः।

‡ प्रणवगताकारोकारमकारार्द्धमात्राणां इति तै० पाठः।

§ रूपत्वेन ध्यानं इति तै० पाठः।

‖ स ऋग्भिर्यथान्तरिक्षं इति तै० पाठः।

द्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत् परममक्षरं[४]
[५]तदेतदृचाभ्युक्तं[५] [६]ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् य-

संतृणान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् संतृणेति अश्वत्थपत्रे दृश्यमानास्तन्तुसदृशावंयवाः शङ्कवः, तैर्यथा कृत्स्नानि पर्णानि व्याप्तानि, तद्वदोङ्कारेण सर्वा अपि वाग्व्याप्ता। ऐतरेयास्तु प्रणवादेरकारस्यैव सर्ववाग्व्याप्तिमामनन्ति। अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवतीति। अतएव मातृकामन्त्रे सर्वानपि ककारादीन् वर्णानकारशिरस्कानेव* पठन्ति। यस्माद्युक्तं प्रणवस्य सर्वात्मकत्वं, किञ्चैतत् प्रणवस्वरूपमुत्कृष्टमक्षरमविनश्वरं सर्ववेदान्तवेद्यं परब्रह्म वस्तु। अतएव पिप्पलादशाखायामधीयते, एतद्वै सत्यकामं परं चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति। कठाश्च पठन्ति, एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परमिति। तस्मात् प्रणवेनैव स्वाध्यायप्रारम्भो युक्तः॥

प्रणवं प्रशंस्यापरामृचमवतारयति। [५]"तदेतदृचाभ्युक्तं"[५] इति। 'तदेतत्' परब्रह्मस्वरूपं प्रणवाक्षरं, कयाचित् 'ऋचा', स्पष्टम्, 'उक्तं'॥

तामृचं दर्शयति। [६]"ऋचो अक्षरे ० समासत इति"[६] इति। या एताः 'ऋचः', ताः सर्वाः 'परमे' उत्कृष्टे, 'व्योमन्'

---

* अकारादिशिरस्थानिति तै० पाठः।

स्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुर्यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति[६] [७]चो-

विशेषेण रक्षके, 'अक्षरे' प्रणवे, 'निषेदुः' आश्रिताः। अत एव कठशाखायामधीयते। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदिति। न केवलमृच एव तस्मिन् प्रणवे समाश्रिताः किन्तु 'विश्वे' सर्वे, 'देवाः', अपि 'यस्मिन्' प्रणवाक्षरे, 'अधिनिषेदुः' अधिकत्वेन निषण्णाः। अतएवोत्तरतापनीये देवानां परमात्मध्यानार्थं प्रणवपर्य्यवसानमुक्तं, आत्मानमनुष्टुभान्विष्य प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिता इति। अनेनैव प्रकारेण ऋचो देवाश्च 'यस्मिन्' प्रणवे, 'निषेदुः', 'तत्' प्रणवाक्षरं, 'यो न वेद' स पुमानधीयानोऽपि* 'ऋचा किं करिष्यति', न खलु वृषरहितां केवलां कृषिं केचित् प्रार्थयन्ते। 'य इत्' ये पुनर्महात्मानः, 'तत्' प्रणवाक्षरं, 'विदुः', 'ते' महर्षयः, 'इमे' परिदृश्यमानाः परमहंसाः, 'समासते' सम्यगवतिष्ठन्ते। ऐहिकामुष्मिकविषयक्लेशरहिताः सुखिनो वर्त्तन्ते। तांस्तु परमहंसान् जाबालशाखाध्यायिन उदाहरन्ति। तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासामुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतय

* सप्रणवमधीतयापि इति तै॰ पाठः।

नेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वरित्याहैतद्वै वाचः सत्यं यदेव वाचः सत्यं यदेतत् प्रायुङ्क्त(७) (८)अथ सावित्रीं गायत्रीं चिरन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशोऽनवानꣳ सविता श्रियः प्रस-

---

इति। इत्याङ्गिरसमन्त्रेण प्रशस्तत्वात् प्रणवस्य वेदत्रयप्रतिनिधित्वं युक्तं॥

तेन प्रणवेन प्रारभ्य पश्चात् पठनीयान् मन्त्रान् दर्शयति। (७)"त्रीणेव ० तत् प्रायुङ्क्त"(७) इति। 'भूर्भुवः स्वः' इति यद्व्याहृतित्रयं, तल्लोकत्रयात्मकब्रह्मप्रतिपादकं, तत् 'आह' पठेत्। तेन त्रीनेव वेदान् प्रयुक्तवान् भवति। व्याहृतीनां वेदत्रयसारत्वेन प्रोक्तत्वात्*। एतच्च छन्दोगा अधीयते, स एतां त्रयीं विद्यां अभ्यतपत् एतस्यास्तप्यमानाया रसान्यावृहत्† भूरित्यृग्भ्यो भुव इति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्य इति वेदत्रयसारत्वेन वाचः-सम्बन्धि सत्यस्वरूपमित्युच्यते। अतस्तत् सत्यमेव प्रयुक्तवान् भवति॥

व्याहृतित्रयादूर्ध्वं पठनीयं दर्शयति। (८)"अथ सावित्रीं ० प्रतिपद्यते"(८) इति। इति 'अथ' व्याहृत्यनन्तरं, 'सावित्रीं' सवितृदेवताकां, गायत्रीच्छन्दस्कां तत्सवितुरित्यादिकामृचं च त्रिः पठेत्। तत्रायं प्रकारः, प्रथमं 'पादशः' पादे पादे

---

* प्रजापतिनोक्तत्वात् इति तै० पाठः।

† रसान् प्राप्तवान् इति तै० पाठः।

विता श्रियमेवाप्नोत्यथो प्रज्ञातयैव प्रतिपदा छन्दाꣳसि प्रतिपद्यते(८) ॥ ११ ॥

विरम्य, पठेत्। ततः 'अर्धर्चशः' एकैकस्मिन्नर्द्धे विरम्य, पठेत्। ततः 'अनवानं' विरामरहितं यथा भवति, तथा पठेत्। तस्यामृचि प्रतिपाद्यो यः 'सविता', सोऽयं 'श्रियः', 'प्रेरकः', अतो ब्रह्मयज्ञानुष्ठायी 'श्रियं प्राप्नोति', एव। एवमेकस्मिन्नहनि विधानमुक्तं 'अथो' अनन्तरं, तदा दिवसेषु प्रज्ञातयैव 'प्रतिपदा' पूर्वस्मिन् दिवसे किञ्चित् पठित्वा परेद्युरनुष्ठानायायमुपक्रम इति या प्रतिपत् प्रज्ञाता यः प्रारम्भप्रदेशो बुद्धौ स्थापितः तयैव प्रतिपदा प्रारम्भप्रदेशेन, 'छन्दांसि' वेदावयवान्, परेद्युः 'प्रतिपद्यते' प्रारभते। पूर्वेद्युर्यावद्व्यवसितं तत एवारभ्योत्तरेद्युरधीयीत न तु विप्रयुक्तं कञ्चिद्वेदभागं॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

[१]ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वा[१] [२]इति ह स्माह शौच आह्नेयः[२] [३]उतारण्येऽबलं

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

यत् पूर्वमुक्तं प्राच्यां दिशि ग्रामाद्बहिरित्यादि। तत्राशक्तस्यानुकल्पं विधत्ते। [१]"ग्रामे मनसा ० नक्तं वा"[१] इति। यदा बहिर्गन्तुमशक्तः 'ग्रामे', अधीते तदा 'मनसा', एव 'अधीयीत', उदित आदित्ये प्रारब्धुमशक्तश्चेत् 'दिवा नक्तं अधीयीत' ॥

कस्यचिन्महर्षेर्मते मुख्य एवायं पक्षोऽपीति दर्शयितुमेतमृषिमुदाहरति। [२]"इति ह स्माह ० आह्नेयः"[२] इति। शुचिनामकस्य महर्षेः पुत्रः 'शौचः', इति। अह्निसंज्ञिताया मातुः पुत्रः 'आह्नेयः', महर्षिः 'इति ह स्माह' ग्रामे मनसेत्यादिकमपि मुख्यपक्षमेवेत्याह ॥

नियमान्तरेष्वशक्तस्यानुकल्पान् विधत्ते। [३]"उतारण्ये ० स्वाध्यायमधीते" [३] इति। ग्रामे मनसाध्ययनमुक्तं* 'अरण्ये', अपि 'अबलः' अशक्तश्चेत्, मनसाधीयीत†। तमेवाबलं प्रति उत वाच इति पक्षान्तरमुच्यते। उच्चैरध्येतुमशक्तः केवलेन मनसा यदा निद्रालस्यचिन्तादिकं भवति तदानीं 'वाचा'

---

* मनसा स्वाध्यायमुक्तमिति तै० पाठः।

† अशक्तश्चेद्ग्रामेधीयीतेति तै० पाठः।

उत वाचोत तिष्ठन्नुत व्रजन्नुतासीन उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पुण्यो भवति य एवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते[३] [४]नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि[४] ॥ १२ ॥

जिह्वास्पन्दनमात्रेण,'अधीयीत'। दर्भेष्वासीन इति* यदुक्तं तत्रासनर्निर्बन्धे शक्तिरहितस्य उत व्रजन्नित्यादयः पक्षाः। आलस्यपरिहारायेतस्ततः शनैः 'व्रजन्', वा क्वचिदेव तिष्ठन्वा नियममन्तरेण स्वेच्छयैवोपविश्य वा 'शयानः', वा स्वशक्त्यनुसारेण 'स्वाध्यायमधीयीतैव'। न त्वङ्गलोपानुसारेण प्रधानस्य लोपो न्याय्यः, तादृशस्वाध्याययुक्तोऽपि 'तपस्वी भवति', अध्ययनफलं प्राप्नोति, 'पुण्यः' पङ्क्तिपावनस्य, 'भवति' ॥

एतस्य ब्रह्मयज्ञस्याङ्गभूतं कञ्चिन् मन्त्रं प्रदर्शयति। [४] 'नमो ब्रह्मणे ० बृहते करोमि''[४] इति। ब्रह्मशब्देन वेदः प्रजापतिर्वोच्यते। वाक्शब्देन सरस्वती, 'वाचस्पतिः', बृहस्पतिः। प्रशस्तत्वात् 'विष्णुः', 'बृहत्'। अस्य मन्त्रस्य विनियोग उपरिष्टाद्भविष्यति† ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

---

* प्रागासीन इति तै० F च पाठ।

† विनियोगमुपरिष्टाद्वक्ष्यति इति तै० पाठः।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः।

(१)मध्यन्दिने प्रबलमधीयीतासौ खलु वा वैष आदित्यो यद्ब्राह्मणस्तस्मात्तर्हि तेजिष्ठं तपति तदेषाभ्युक्ता(१)। (२)चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः।

तत्रैव ब्रह्मयज्ञे कञ्चिदन्यं विशेषं विधत्ते। (१)"मध्यन्दिने॰ तदेषाभ्युक्ता"(१) इति। मध्यन्दिनकाले 'प्रबलं' उच्चतरं यथा भवति तथा, 'अधीयीत'। योयं ब्रह्मयज्ञानुष्ठाता ब्राह्मणोस्ति सः 'एषः', 'असौ' दिवि दृश्यमानः,* 'आदित्यः', एव तत्प्राप्तियोग्यत्वात्, यस्मादादित्यरूपः 'ब्राह्मणः','मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत', 'तस्मात्', तदात्मक आदित्योपि 'तर्हि' मध्यन्दिने काले, 'तेजिष्ठं' अतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति, तथा 'तपति'। 'तत्' एतदादित्यमाहात्म्यं प्रति, काचित् ऋक् 'अभ्युक्ता'† ॥

तामेतामृचं दर्शयति। (२)"चित्रं देवानामुदगादनीकं॰ जगतस्तस्थुषश्चेति"(२)इति। 'देवानां' दीप्यमानानां रश्मीनाम्, 'अनीकं' समूहं नानारूपमादित्यमण्डलं, 'चित्रं' कालभेदेना-

* दिवि विद्यमान इति तै॰ पाठः।

† काचित् ऋगप्युदीरिता इति तै॰ पाठः।

आत्मा जगतः स्तस्थुषश्चेति[२] [३]स वा एष यज्ञः सद्यः प्रतायते सद्यः सन्तिष्ठते तस्य प्राक्सायमवभृथः[३] [४]नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह[४] [५]अप

रुणशुक्लादिवर्णोपेतत्वात् चित्रं, तादृशं मण्डलम् 'उदगात्' पूर्वस्यां दिश्युदयं प्राप्नोत्, तच्च मण्डलमन्धकारनिवारणोपयुक्तत्वात्* मित्रादीनां चक्षुस्थानीयं। तदर्थमेव लोकत्रयम् 'आप्राः' रश्मिभिरापूर्य वर्त्तते, तन्मण्डलवर्त्ती सूर्य्यरूपः परमात्मा 'जगतः' जङ्गमस्य, 'तस्थुषः' स्थावरस्य, 'आत्मा' जीवरूपेण शरीरेष्ववस्थितः। 'इति' अनेन मन्त्रेण, आदित्यमाहात्म्यमवगन्तव्यं ॥

ब्रह्मयज्ञस्य इतरयज्ञवैलक्षण्यं दर्शयति। [३]"स वा एषः॰ प्राक्सायमवभृथः"[३] इति। अयं ब्रह्मयज्ञः यस्मिन्नहनि प्रारभ्यानुष्ठीयते तस्मिन्नेवाहनि समाप्यते नतु यज्ञान्तरवदितरदिनेष्वनुगच्छति तस्मात् 'प्राक्' प्रातःकाले, प्रारब्धस्य तस्य यज्ञस्य 'सायं', 'अवभृथः' समाप्तिः ॥

समाप्तिकाले मन्त्रविशेषं विधत्ते। [४]"नमो ब्रह्मणे॰ त्रिरन्वाह"[४] इति। परिधीयते समाप्यते यया सेयमृक् 'परि-

---

* निवारणेनोपकारित्वात् इति तै॰ पाठः।

उपस्पृश्य गृहाणेति ततो यत्किञ्च ददाति सा द-
क्षिणा[५] ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः।

[१]तस्य वा एतस्य यज्ञस्य मेघो हविर्धानं विद्युदग्नि-
र्वर्षं हविस्तनयित्नुर्वषट्कारो यदवस्फूर्जति सोऽनु-

धानीया', सा चात्र पूर्वानुवाके आम्नाता, ॐनमो ब्रह्मण
इत्येषा, तां 'त्रिः', पठेत्॥

तत्पाठादूर्ध्वं कर्त्तव्यतां दर्शयति। [५]"अप उपस्पृश्य ० सा
दक्षिणा"[५] इति। सेयं 'दक्षिणा', गृह एव नचारण्य इत्यर्थः॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
रारण्यके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः॥ १३॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः।

ग्रहणाध्ययने यान्यनध्यायकारणानि* तानि ब्रह्मयज्ञाध्य-
यने स्वाध्यायं न निवारयन्तीति वक्तुन्तेषामनध्यायकारणानां
यज्ञाङ्गतामुपचरति। [१]"तस्य वा एतस्य ० स्विष्टकृत्"[१]

---

* अनध्ययनकारणानि इति तै० पाठः।

वषट्कारो वायुरात्माऽमावास्या स्विष्टकृत्[१] [२]य एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायावमावास्यायाᳫं स्वाध्यायमधीते* तप एव तत् तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति[२] [३]उत्तमं नाकᳫं

इति। अनध्यायहेतूनापस्तम्बो दर्शयति। विद्युत् स्तनयितुर्वृष्टिश्चापर्त्तौ यत्र सन्निपतेयुस्त्र्यहमनध्याय इति। सोऽयमकालमेघो ग्रहणाध्ययने निषिद्धोऽपि ब्रह्मयज्ञाध्ययने स्वीकार्य एव। यथा सोमयागे 'हविर्धानं', न यागविरोधि तथा तत्र 'मेघः', अपि। एवं विद्युदादौ द्रष्टव्यं। † अकाले महानुत्पातरूपो'वायुः'। 'आत्मा' यजमानस्थानीयः। स्पष्टमन्यत्॥

अनध्यायहेतूनां‡ वर्जनीयत्वं निवार्य उपादेयत्वं दर्शयति। [२]"य एवं ० स्वाध्याय इति"[२] इति। मेघादयो विरोधिनो न भवन्तीति 'यो विद्वान्', सोऽयं सत्स्वपि मेघादिनिमित्तेषु 'स्वाध्यायमधीयीत',तदा 'तपः',तप्तं भवति। यस्मादयं ब्रह्मयज्ञः 'स्वाध्यायः' कृच्छ्रचान्द्रायणादिवत्तपोरूपः, तस्मान्न सन्त्यनध्यायाः। नहि चान्द्रायणादिकं मेघादिषु वर्ज्यते॥

कदाचिदप्यवर्जनेनानुष्ठितस्य ब्रह्मयज्ञस्य फलं दर्शयति। [३]"उत्तमं ० सायुज्यं गच्छति"[३] इति। अनेन ब्रह्मयज्ञेन

---

* स्वाध्यायमधीयीतेति तै० पाठः।

† "अग्निः" ग्रामगृहादिदाहकः, इति तै० F च अधिकः पाठः।

‡ अथ अनध्ययनहेतुना इति तै० पाठः।

रोहत्युत्तमः समानानां भवति यावन्तꣳ ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां ददत् स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं लोकं जयति भूयाꣳसं चाक्षय्यं चाप पुनर्मृत्युञ्जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति(२) ॥ १४ ॥

मरणादूर्ध्वं 'उत्तमं' स्वर्गम्, 'आरोहति', जीवनवेलायां पङ्क्तिपावनत्वात् 'समानानां', मध्ये 'उत्तमो भवति'। उत्तमः स्वर्ग एव प्रपद्यते। वित्तेन 'पूर्णां', पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः 'ददत्', पुरुषः 'यावन्तं', 'स्वर्गं', अनेकभोगोपेतं प्राप्नोति, 'तावन्तं', असौ प्राप्नोति। ततो 'भूयाꣳसं' अधिकमपि, प्राप्नोति 'अक्षय्यं' पुनरावृत्तिरहितञ्च, 'लोकं', प्राप्नोति। तत्प्राप्तेरूर्ध्वं 'पुनः', 'मृत्युं', न प्राप्नोति। किन्तु परब्रह्मणः 'सायुज्यं' मोक्षं, 'गच्छति' ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

[१]तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः[१] । [२]समृद्धिर्दैवतानि[२] । [३]य एवं विद्वान् महारात्र उषस्युदिते व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानोऽरण्ये ग्रामे वा यावत्तरसं स्वाध्यायमधीते सर्वां

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

ग्रहणस्वाध्याये यानि कारणान्यनध्यायस्य तान्यत्रापोद्य कारणान्तरमनध्यायस्य दर्शयति । [१]"तस्य ० यद्देशः" [१] इति । उक्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य 'द्वावनध्यायौ', विद्येते 'आत्मा' ब्रह्मयज्ञस्य कर्त्ता, स्वयं 'अशुचिः', यदा भवति तदानीमेकोऽनध्यायः । 'देशः', वा मूत्रपुरीषादिभिः 'अशुचिः', भवति, स द्वितीयोऽनध्यायः । न तु कश्चित् तृतीयोनऽध्यायहेतुरस्ति ॥

अथ तस्य यज्ञस्य सुलभत्वं दर्शयति । [२]"समृद्धिर्दैवतानि" [२] इति । 'समृद्धिः' सामग्री, सा च यज्ञान्तरेषु द्रव्यार्जनादिना सम्पाद्यते । इह तु 'दैवतानि,' एव सामग्री, नतु वाह्यसाधनं किञ्चिदपेक्षितमस्ति ॥

ब्रह्मयज्ञेन तुष्टेषु दैवतेषु फलं भवत्येव तस्मादेवं भूते कालादिवैकल्यशङ्कां* परित्यज्य यज्ञानुष्ठाने फलसिद्धिं दर्शयति । [३]"य एवं ० एषाभ्युक्ता"[३] इति । अस्य यज्ञनिमित्तद्वयव्यति-

---

* तस्मादङ्गभूतकालादिशङ्कामिति तै० पाठः ।

लोकान् जयति सर्वान् लोकाननृणोनुसञ्चरति तदेषाभ्युक्ता(३)। (४)अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिꣳस्तृतीये लोके अनृणा स्याम। ये देवयाना उत पितृया-

रेकेणानध्यायकारणं नास्ति, सामग्री च न प्रयाससम्पाद्या विद्यते इति 'एवं', 'विद्वान्', पुमान् कालविषये आसनादिनियमविषये देशविषये च श्रद्धाजाड्यं परित्यज्य 'यावत्तरसं' यावद्बलं यथाशक्ति, 'स्वाध्यायं', अधीयानः स्वापेक्षितान् 'सर्वान् लोकान्', प्राप्नोति, तत्र तत्र लोके पुरुषान्तरवदृणयुक्तो न भवति। किन्तु 'अनृणः', एव 'अनुसञ्चरति', 'तत्' तस्मिन्ननृणस्यानुसञ्चारे, काचिदृक् च 'उक्ता', विद्यते॥

तामेतामृचं दर्शयति। (४)"अनृणा • आचीयेमेति"(४) इति। 'अस्मिन्' भूलोके, 'परस्मिन्' अन्तरीक्षे च, 'तृतीये' द्युलोके च, ब्रह्मयज्ञबलात्* 'अनृणा स्याम'। ऋणेऽपाकृते सति 'देवयानाः' पन्थानः उत्तरमार्गविशेषाः, 'पितृयाणाः' पन्थानः दक्षिणमार्गविशेषाः, ऋणाभावेन प्रतिबन्धाभावात् 'सर्वान्', अपि मार्गान् सर्वतः प्राप्नुयाम। त्रयीणामृणं ब्रह्मयज्ञेनापोद्यत इति तावत् सर्वेषां सम्मतं। देवपितृकार्ययोरसमर्थस्य तदुभयविषयमनृणमनेनैवापोद्यते। अत एव स्मर्यते। जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात्

* फलात् इति तै० पाठः।

णाः सर्वान् पथो अनृणा आक्षीयेमेति[४]। [५]अग्निं वै जातं पाप्मा जग्राह तं देवा आहुतिभिः पाप्मानमपाघ्नन्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां

मैत्रो ब्राह्मण* उच्यत इति। ततः सर्वान् पथो अनृणा आक्षीयेमेत्येतदुपपन्नं॥

तदेतदनृणत्वं सम्भावयितुं पापस्पर्शराहित्येन स्वाध्यायं प्रशंसति। (५)"अग्निं वै ० तदेषाभ्युक्ता"(५) इति। योयं 'अग्निः', सृष्ट्यावुत्पन्नः तमुत्पन्नमात्रमेव सर्वः 'पाप्मा', 'जग्राह', अग्निर्हि पापिनां पापशोधनाय समुत्पन्नः। अत एव स्मृतिकाराः भाण्डादीनां पुनःपाकेन शुद्धिं ब्रुवते। यथा लोकेऽत्यन्तमलिनं वस्त्रं अल्पजलेन यदा प्रक्षाल्यते तदानीं वस्त्रमालिन्यं सर्वं जले प्रविशति, तथा शोधनीयवस्तुगतः पाप्मा शोधकेऽग्नौ† प्रविष्टः 'तं' अग्निगतं पापं, 'देवा आहुतिभिः', विनाशितवन्तः। तदाहुतिगतं पापं कृत्स्नं 'यज्ञेन', यज्ञगतञ्च पापं 'दक्षिणाभिः', दक्षिणागतञ्च पापं प्रतिगृहीत्वा 'ब्राह्मणेन', ब्राह्मणगतञ्च पापं तत्तन्मन्त्रगतैर्गायत्र्यादिछन्दोभिः, छन्दोगतञ्च पापं स्वकीयशाखारूपेण 'स्वाध्यायेन'। न चास्य स्वाध्यायगतस्य पाप्मनो निवर्त्तकान्तरमन्वेष्टव्यं। तस्मात् 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायः,' न खलु कश्चिदपि पाप्मा स्वाध्यायं स्प्रष्टु-

* मन्त्रब्राह्मण इति तै० पाठः। † शोधनेऽग्नौ इति तै० पाठः।

ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिश्छन्दसाꣳ स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् तं योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाभ्युक्ता(५)। (६)यस्तित्याज सखिविदꣳ सखायं न तस्य वाच्यपि

मोष्टे* यस्मात् 'एतत्' स्वाध्यायस्वरूपं, देवानामपि शोधकं। देवा हि पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्या भूत्वा स्वाध्यायमधीत्य तदर्थञ्चानुष्ठाय शुद्धाः सन्तो देवत्वं प्राप्ताः। 'तं' ईदृशं स्वाध्यायं, 'योनुऽत्सृजति' यः पुरुषः प्रारभ्य पश्चात् त्यजति, स पुमान् 'अभागो वाचि भवति' वाङ्मात्रनिष्पाद्यत्वेनाप्रयाससिद्धं स्वाध्यायाध्ययनं तथाविधायां प्रयासरहितायां महाफलहेतुभूतायां वाच्यपि भाग्यं तस्य परित्यक्तुर्नास्ति, महाप्रयासनिष्पाद्ये ज्योतिष्टोमादिसाध्ये स्वर्गे भागं नास्तीति किमु वक्तव्यं। यो हि पाणिलब्धञ्चिन्तामणिमग्निमध्ये प्रक्षिपति स भाग्यहीन इत्यस्मिन्नर्थे न कोपि विप्रतिपद्यते। 'तत्' तस्मिन्, चिन्तामणिपरित्यागसदृशोऽयं स्वाध्यायपरित्याग इत्यस्मिन्नर्थे, काचिदृक् 'अभ्युक्ता'॥

तामेतामृचं दर्शयति। (६)"यस्तित्याज ॰ पन्थामिति"(६) इति। 'यः' पुमान्, वेदस्य वाङ्मात्रनिष्पाद्यमध्ययनं करोति तं पुमांसं वेदः समस्तपापक्षयद्वारेण मोक्षपर्यन्तो-

---

* अस्तुमोष्ट इति ते॰ पाठः।

भा॒गो अ॑स्ति। यदी॑ꣳ शृ॒णोत्य॒लक॑ꣳ शृणोति॒ नहि

न्तमगतिप्रदानेन* प्रियं 'सखायं', इवातिस्नेहेन पालयति, तस्मादध्येतारं सखायं वेत्तीति 'सखिवित्' स्वाध्यायः, स्वयञ्च 'तस्य' पुरुषस्य, सखा अत्यन्तस्नेहेन कदाचिदप्यनपायात्। नहि निरन्तराध्यायिनं स्वाध्यायः कदाचिदपि परित्यजति, किन्तु दिने दिनेऽतिशयेन तस्याधीनो भवति†। तादृशं 'सखिविदं', अपि 'सखायं', 'यस्तित्याज' परित्यक्तवान्, 'तस्य' परित्यक्तुः, 'वाच्यपि', 'भागो नास्ति' आयासरहिते महाफले पाठेऽपि भाग्यं नास्ति, किमु वक्तव्यं महाप्रयाससाध्येऽनुष्ठाने‡ तत्फले वा। 'यदीं' यद्यपि, स्वाध्यायत्यागी कदाचिद्विद्वत्सभायामुपविश्य बहूनि शास्त्राणि 'शृणोति', तदानीं 'अलकं' अलीकमनृतमेव, 'शृणोति', पुरुषार्थपर्यवसानाभावात्। नहि काव्यनाटकालङ्कारादिश्रवणेन वृथायुःक्षयमन्तरेण कञ्चित् पुरुषार्थं पश्यामः। अत एव वाजसनेयिनः समामनन्ति। नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति। वेदव्यतिरिक्तस्य शब्दजालस्य कण्ठशोषमात्रपर्यवसायित्वमेव§ उपपाद्यते। यस्मादयं वेदत्यागी 'सुकृतस्य पन्थां' पुण्यानुष्ठानमार्गं, न जानाति तस्मात् कण्ठशोषमात्रपर्यवसानं।

* मोक्षपर्यन्तोत्तरोत्तरगतिप्रदानेनेति तै॰ पाठः।

† दिने दिने अतिशयो भवति इति तै॰ पाठः।

‡ महाप्रयाससाध्ये स्वर्गे इति तै॰ पाठः।

§ कण्ठशोषमात्रपर्यवसानत्वमेव इति तै॰ पाठः।

प्र॒वेद॑ सु॒कृत॑स्य॒ पन्था॒मिति॒(६)। (७)तस्मा॑त् स्वा॒ध्या॒यो॑ऽध्ये॒त॒-

द्विविधं हि पुरुषेणार्थ्यते ऐहिकजीवनमामुष्मिकौ च भोग-मोक्षौ। तत्र जीवनस्य कार्य्यादेरपि कृषिवाणिज्यादिकमेव महत् साधनं, आमुष्मिकमार्गन्तु वेदमन्तरेण सर्वतो न जानाति, अतः शास्त्रान्तराणि शृण्वतः कण्ठशोष एव परिशिष्यते। न केवलं सुकृतज्ञानमात्राभावः, प्रत्युत दुरितञ्च महत् सम्पद्यते। अत एव मनुना स्मर्यते। योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते मतिं। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इति॥

इत्थं स्वाध्यायपरित्यागे बाधं दर्शयित्वा तदनुष्ठाने श्रेयो दर्शयति। (७)"तस्मात् ० तदेषाभ्युक्ता"(७) इति। यस्मात् स्वाध्यायव्यतिरेकेण सुकृतमार्गो न ज्ञायते 'तस्मात्', 'स्वाध्या-योऽध्येतव्यः', इति ग्रहणाध्ययनं ब्रह्माध्ययनञ्च* कर्त्तव्यं। एत-च्चोभयं परमपुरुषार्थत्वेन साधनमिति उपनिषदि पुरुषोप-निषदि बहूनामृषीणां मतभेदोपन्यासप्रसङ्गेन विस्पष्टमा-म्नातं। स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः, तद्धितपस्त-द्धितपः इति। सत्यवदनमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति राथा-न्तरस्य मतं। कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं तप एव तत्साधनमिति पौरुशिष्टेर्मतं। मौद्गल्यस्त्वत्यन्तरहस्यदर्शी रहस्यार्थत्वात् तदे-तदुभयमुवाच। तत्र ग्रहणार्थमध्ययनं† गृहीतस्य वेदस्य

* इत्यध्ययनं ब्रह्मयज्ञाध्ययनञ्चेति तै० पाठः।

† स्वाध्यायो ग्रहणार्थमध्ययनं इति तै० पाठः।

व्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरा-

प्रकर्षेण प्रतिदिनं ब्रह्मयज्ञरूपेण वचनं प्रवचनं। उभे एवो-त्तमे पुरुषार्थसाधने सत्यादीनामत्रार्थसिद्धत्वात्। यो हि नि-रन्तरं स्वाध्यायं पठति तस्यानृतवदने कः प्रसङ्गः। तपोऽप्य-त्रार्थसिद्धं निषिद्धविषयप्रवणानामिन्द्रियाणां* बलवयद्दारे-णोद्धतत्वं वारयितुं कृच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशोषरूपं तपः क्रियते। स्वाध्यायपरस्य तु विषयमात्रचिन्तैव नास्ति कुतो दुष्टविषयेषु प्रवृत्तिः। तच्चिन्तापूर्व्वकत्वं प्रवृत्तेर्भगवतोक्तं। ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते। सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते। क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मो-हात् स्मृतिविभ्रमः। स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रण-श्यतीति। विषयध्याननिवृत्त्यर्थमेव चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं वक्तुं कृत्स्नं योगशास्त्रं प्रवृत्तं। सा च स्वविषयध्याननिवृत्तिः स्वाध्यायनिरतस्याप्रयासेनैव सिद्धा। तत्र किमनेन योग-शास्त्रेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिना तपसा वा। अत एवाभिज्ञा आहुः। अर्के चेन्मधु† विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्। दृष्टस्या-र्थस्य संसिद्धौ‡ को विद्वान् यत्नमाचरेत् इति। एतत् सर्वमभि-प्रेत्य मौद्गल्यस्तद्धि तपस्तद्धितप इति प्रसिद्धिवाचकेन हिशब्देन वीप्सया च स्वाध्यायप्रवचनयोरत्यादरं दर्शयति। न च स्वा-

---

* निषिद्धविषयद्रव्याणामिति तै॰ पाठः।

† अत्र चेन्मधु इति तै॰ पाठः। ‡ संसिद्धेरिति तै॰ पाठः।

दि॒त्यस्य॒ सायु॑ज्यं गच्छति॒ तदे॒षाभ्यु॑क्ता(७)। (८)ये अ॒र्वा-
ङु॒त वा॑ पु॒राणे॑ वे॒दं वि॒द्वाꣳस॑म॒भितो॑ वद॒न्त्यादि॒त्यमे॒व
ते परि॑वदन्ति॒ सर्वे॑ अ॒ग्निं द्वि॒तीयं॑ तृ॒तीयं॑ च ह॒ꣳस-

ध्यायपाठमात्रेण. योगानुष्ठानाभावात्* न पुरुषार्थ इति शङ्क-नीयं। अयमध्येता अग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाश्वमेधादीनां मध्ये 'यं यं' क्रतुभागं 'अधीते', तस्याध्येतुः पुरुषस्य 'तेन तेन' क्रतुना, 'इष्टं भवति',। त्रिविधो हि यागः। कायिको वाचिको मानसिकश्चेति, तत्राध्येतुर्वाचिकस्य निष्पत्तौ नास्त्येव विवादः। यद्यध्येतार्थमपि जानाति तदाध्ययनकाले तदनुस-न्धानात् मानसोऽपि निष्पद्यते। कायिकस्य नास्ति† मास्तु नाम द्रव्यार्जनरहितस्याधिकाराभावात्। यस्य त्वधिकारः कायिकमप्यसौ करोति इतरस्य तु वाचिकेनैव तत् फलं लभ्यते। तस्मादयमध्येताग्न्यादीनां सायुज्यं गच्छति। 'तत्' तस्मिन् वेदविदो माहात्म्ये, काचिदृक् 'अभ्युक्ता'॥

तामेतामृचं दर्शयति। (८)"ये अर्वाङुत वा ० हꣳसमिति"(८) इति। 'अर्वाङ्' अर्वाञ्चं, इदानींतनमनुष्यं अध्येतृरूपं, 'उत वा पुराणे' अथवा पुरातनं व्यासवशिष्ठादिरूपं, 'वेदं विद्वांसं' पाठादर्थाच्च वेदतत्त्वाभिज्ञं महात्मानं, 'ये' मूर्खाः, 'अभितो वदन्ति' तत्र तत्र निन्दन्ति, 'ते' मूर्खाः, 'सर्वे', अपि 'आदित्य-

---

* यज्ञानुष्ठानाभावात् इति तै० पाठः।
† कायिकस्त्वेन्नास्ति इति तै० पाठः।

मिति[८]। [९]यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्रा- ह्मणे वसन्ति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलङ्कीर्त्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति[९] ॥ ॥ १५ ॥

मेव', निन्दन्ति। ततो 'द्वितीयमग्निं', निन्दन्ति ततः 'तृतीयं', 'हंसं' गमनशीलं, 'वायुं,' निन्दन्ति। अस्य वेदविदोऽग्निवा- य्वादित्यसायुज्ययोग्यत्वादेतस्मिन्नेव निन्दा। तेषां निन्दा इत्य- नेनैव मन्त्रेणादित्यादिरूपत्वलक्षणं वेदविन्माहात्म्यं दर्शितं॥

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति। (९)"यावतीः ० प्रीणाति" (९) इति। अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परम इत्युक्तत्वादग्नि- प्रभृतयो विष्णुपर्यन्ता यावत्यो देवताः सन्ति ताः सर्वाः पाठ- तोऽर्थतश्च वेदविदि 'ब्राह्मणे वसन्ति' एकैकस्मिन् मन्त्रे एको देवः प्रतिपाद्यते। ते च मन्त्राः सर्वेऽध्येतुर्वाचि अध्येतुर्मनसि च वर्त्तन्ते अतो वेदविदां ब्राह्मणानां सर्वदेवतात्मकत्वात् तेभ्यः प्रतिदिनं 'नमस्कुर्यात्', 'अश्लीलं' तदीयमशुभं किमपि* विद्य- मानमविद्यमानं वा न कीर्त्तयेत्। एतेन वेदविदः ब्राह्मणस्य सत्कारेण सर्वा अध्येता 'देवताः' परितोषयति॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु- रारण्यके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः॥ १५ ॥

---

* किञ्चिदपि इति तै० पाठः।

अथ षोडशोऽनुवाकः।

[१]रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्नन्त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत[१]। [२]त्रिरात्रं वा सावित्रीं गा-

.·

अथ षोडशोऽनुवाकः।

अथ कस्यचिदयाज्यस्य याजने तथा कस्यचिदयोग्यस्य पुरुषस्य द्रव्यप्रतिग्रहे च प्रायश्चित्तत्वेन स्वाध्यायं विधत्ते। (१)"रिच्यत इव॰ वेदमधीयीत"(१) इति। 'यः' पुमान्, स्वयमापद्रहितोऽपि द्रव्यलोभादयाज्यं 'याजयति', निषिद्धं द्रव्यं 'वा प्रतिगृह्णाति', स पुमानिह लोके 'रिच्यत इव' कीर्त्तिशून्य इव भवति, अहो दुरात्मायमेवन्धनिकोऽपि सन् द्रव्यलोभादन्यायं करोतीति सर्वे जनास्तं निन्दन्ति तदिदमिह लोके रिक्तत्वं। तथा 'प्रेव रिच्यते' परलोकेऽपि प्रकर्षेण रिक्त इव भवति, पुण्यलोकाभाव एव रिक्तत्वं, याजनप्रतिग्रहयोर्जीविकारूपेण शास्त्रेऽभ्युपगतत्वात्, निषिद्धयाजनप्रतिग्रहविषयमिदं द्रष्टव्यं। अतो द्रव्यलोभात् 'याजयित्वा प्रतिगृह्य वा', 'अनश्नन्' भोजनरहितः, 'स्वाध्यायं' त्रिवारं स्वशाखाध्ययनरूपं वेदं, जपेत्* ॥

तत्राशक्तस्य पक्षान्तरमाह। (२)"त्रिरात्रं वा ॰ रेचयति

---

* अधीयीतेति तै॰ पाठः।

यत्रीमन्वातिरेचयति[२]। [३]वरो दक्षिणावरेणैव वरꣳ स्पृणोत्यात्मा हि वरः[३] ॥ १६ ॥

---

(२) इति। पूर्वोक्तप्रकारेण रिक्तं स्वमात्मानं अरिक्तं करोति अपकीर्त्तिं पुण्यत्रयञ्च निवर्त्तयेदित्यर्थः* ॥

पक्षद्वयेऽपि दक्षिणां विधत्ते। (३)"वरो दक्षिणा ० स्पृणो-त्यात्मा हि वरः"(३) इति। गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् गौरेवा 'दक्षिणावरेण', श्रेष्ठेन गोद्रव्येण, 'वरं' श्रेष्ठं ब्राह्मणं, 'स्पृणोति' प्रीणयति, यस्मात् 'वरः' गौरात्मैव, तस्मात् स्वेन समानत्वात् तया दक्षिणया स्वात्मानमेव दत्तवानिति कृत्वा तत्पापनिवृत्तिर्युक्ता ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

---

* गायत्रीच्छन्दस्कां सवितृदेवताकां तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां ऋचं भोजनरहितो दिनत्रयं 'रेचयति', पूर्वोक्तप्रकारेणावर्त्तयेदित्यर्थः। इति तै० पाठः।

† गौरत्रेति तै० पाठः।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः।

(१)इहे हवा एष छन्दांसि यो याजयति स येन यज्ञक्रतुना याजयेत् सोऽरण्यं परीत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमेवैनमधीयन्नासीत(१)। (२)तस्यानशनं दीक्षा स्थानमुप-

---

अथ सप्तदशोऽनुवाकः।

पूर्वमनापदि दुष्टयाजनस्य प्रायश्चित्तमुक्तं। इदानीमापदि तद्याजनस्य पूर्वस्मादल्पं प्रायश्चित्तं विधत्ते। (१)"दुहे हवा ० अधीयन्नासीत"(१) इति। 'यः' पुमान्, धनाभावे जीवनाभावात् प्राणरक्षणाय* अयाज्यमपि पुरुषं 'याजयेत्'। एतच्च वाजसनेयके दर्शितं, प्राणस्य वै सम्राट् कामेभ्य अयाज्यं† याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णातीति। ईदृशः पुमान् 'छन्दांसि', तव प्रतिग्रहे कियान् मन्त्रान् रिक्तीकरोति फलरहितान् करोति तत्परिहारार्थं 'येन', 'यज्ञक्रतुना', याजितवान् 'एनमेव' क्रतुभागं, 'स्वाध्यायं', स पुमानरण्ये गत्वा पठन् 'आसीत', तेन प्रायश्चित्तं सम्पाद्यते तत् सम्भावनार्थं ध्यानार्थं वा॥

तत्र यज्ञावयवान् सम्पादयति। (२)"तस्यानशनं ० सम्तद्धुतरः"(२) इति। 'तस्य' प्रायश्चित्तार्थं वेदभागमध्येतुः पुरुषस्य, तावति काले यो भोजनपरित्यागः सैव 'दीक्षा'। यदेतच्छुद्ध-

---

* अन्नाभावे प्राणरक्षणाय इति F पाठः।

† सम्राट् समायायायाज्यं इति ते० पाठः।

सद् आसंनः सुत्या वाग्जुहूर्मनं उपभृद्धृतिर्ध्रुवा प्राणो हविः सामाध्वर्युः स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणोऽनन्तदक्षिणः समृद्धतरः(२) ॥ १७ ॥

देशरूपं 'स्थानं', ता एव 'उपसदः', यत् तत्रोपवेशनं सैव 'सुत्या' सोमाभिषवः, येयमस्य 'वाक्', सेयं 'जुहूः', यत् 'मनः', सैव 'उपभृत्', या 'धृतिः', अनुष्ठेयार्थावधारणा, सैव 'ध्रुवा', यः 'प्राणः' तदेव 'हविः', यत् 'साम' गायनं, स एव 'अध्वर्युः', सोऽयं भावनारूपः 'यज्ञः', प्राणदक्षिणः' देहान्ते प्राणपरित्याग एव दक्षिणास्थानीयः, अतोऽनन्तदक्षिणत्वादयं यज्ञोऽतिशयेन समृद्धः,* उक्तयज्ञसमाप्तौ प्रभूतमन्नं देयमिति तात्पर्य्यार्थः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

---

* सेयं भावना याग एव दक्षिणास्थानीयः 'प्राणः', अतो अनन्तदक्षिणत्वादयं 'यज्ञः समृद्धतरः'। प्राणो ह्यनन्तः सर्वेभ्योऽपि वस्तुभ्यः अतिशयेन प्रियत्वात् सेयं भावनारूपसम्पन्नस्य दक्षिणोक्ता। अथवा प्रायश्चित्तार्थं पाठरूपत्वस्य 'स एष यज्ञः', 'प्राणदक्षिणः', प्राणस्थितिहेतुरन्नमेव तत्र दक्षिणा एतत् सर्वैरपेक्षितत्वादनन्तमित्युच्यते। अनन्तदक्षिणत्वादेव अयमतिशयेन समृद्धः, उक्तयज्ञसमाप्तौ च प्रभूतमन्नं देयमिति तात्पर्यार्थः। इति तै० पाठः।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः।

[१]कतिधाऽवकीर्णी प्रविशति चतुर्धेत्याहुर्ब्रह्मवादिनो मरुतः प्राणैरिन्द्रम्बलेन बृहस्पतिं ब्रह्मवर्चसेनाऽग्निमेवेतरेण सर्वेण तस्यैतां प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार सुदेवः काश्यपः[१]। [२]यो ब्रह्मचार्यवकिरेदमा-

---

अथ अष्टादशोऽनुवाकः।

प्रायश्चित्तार्थस्वाध्यायप्रसङ्गादवकीर्णिप्रायश्चित्तमुच्यते। तद्विधानार्थमादौ प्रस्तौति। [१]"कतिधावकीर्णी ० सुदेवःकाश्यपः"[१] इति। अवकीर्णं भग्नव्रतं ब्रह्मचारिणो रेतस्कन्दनादिकं तद्यस्यास्ति सः 'अवकीर्णी', तादृशः पुमान् स्वकीयैरेवावयवैर्देवान् 'प्रविशति' देवास्तदीयानवयवान् विनाशयन्ति, तत्र कतिभिः प्रकारैरेवं प्रविशतीत्येवमभिज्ञस्य प्रश्नः। तत्राभिज्ञाः 'ब्रह्मवादिनः', चतुर्भिः प्रकारैरित्युत्तरमाहुः। त एव प्रकाराः स्पष्टीक्रियन्ते। स्वकीयैः 'प्राणैर्मरुतः', देवान् 'प्रविशति'। 'बलेनेन्द्रं प्रविशति', 'ब्रह्मवर्चसेन', 'बृहस्पतिं', 'प्रविशति'। 'इतरेण 'सर्वेण' वागादिना 'अग्निमेव प्रविशति'। मरुदादयोऽस्य प्राणानपहरन्तीत्यर्थः। कश्यपस्य पुत्रः सुदेवाख्यः कश्चिदृषिस्तस्यैतस्य दोषस्य प्रायश्चित्तं निश्चितवान्॥

तदिदं प्रायश्चित्तं विधत्ते। [२]"यो ब्रह्मचार्य ० आत्मन्-

वास्यायाꣳरात्र्यामग्निं प्रणीयोपसमाधाय द्विराज्यस्योपघातं जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि काम कामाय स्वाहेत्यमृतं वा आज्यममृतमेवात्मन्धत्ते[१]। [२]हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्ङग्निमभिमन्त्रयेत[२]। [४]सं मासिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रः सं बृहस्पतिः। सं मायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च बलेन चायुष्मन्तं करोत

धत्ते"[१] इति। 'आज्यस्योपघातं' आज्यमुपहत्योपहत्य सकृत् सकृदादाय 'द्विर्जुहोति'। तत्र प्रथममन्त्रस्यार्थः। हे 'कामदेव', 'अवकीर्णोऽस्मि' त्वत्प्रेरणया व्रतभ्रंशलक्षणमवकरं प्राप्तोऽस्मि। पुनरुक्तिरनुतापप्रकटनार्था। अवकरपरिहारार्थं 'कामाय', देवाय स्वाहुतमिदमस्तु। 'अभिद्रुग्धः' व्रतभ्रंशलक्षणमभिद्रोहं कृतवान्, 'अस्मि', अन्यत् प्रथममन्त्रवत्। आज्यप्रशंसनमत्र आज्यस्य देवप्रियत्वेन अमृतत्वात् तद्धोमेनावकरपरिहाररूपं 'अमृतं', स्वात्मनि सम्पादयति॥

उत्तरकर्त्तव्यं विधत्ते। [२]"हुत्वा प्रयताञ्जलिः ० मन्त्रयेत'[२] इति। करयोः सम्पुटीकरणमञ्जलिः तस्य प्रयतत्व निश्छिद्रत्वं 'कवातिर्यक्' ईषत्तिरश्चीनशरीरः, नात्यन्तमभिमुखोनापि पराङ्मुखः अपि तु पार्श्वे स्थितः॥

अभिमन्त्रणे मन्त्रं दर्शयति। [४]"सं मासिञ्चन्तु ० करोत

मेति(४)। (५)प्रतिहास्मै मरुतः प्राणान् दधति प्रतीन्द्रो बलं प्रति बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसं प्रत्यग्निरितरः सर्वं सर्वतनुर्भूत्वा सर्वमायुरेति(५)। (६)त्रिरभिमन्त्रयेत त्रिषत्या हि देवाः(६)। (७)यो पूत इव मन्येत स इत्थं जुहुयादित्यमभिमन्त्रयेत पुनीत एवात्मानमायुरेवात्मन् धत्ते(७)।

मेति"(४) इति। 'मरुतः', देवाः प्राणैर्विशीर्णं 'मां', 'आसिञ्चन्तु', पुनः सम्भूय सिक्तमाप्यायितं कुर्वन्तु। एवमिन्द्रादिषु योज्यं। किञ्च 'आयुषा', 'बलेन', वयःसंयोज्य सम्पूर्णायुर्युक्तं कुर्वन्तु॥

अनेनोपस्थानेन पूर्वोक्तदोषसमाधानं दर्शयति। (५)"प्रतिहास्मै ० सर्वमायुरेति"(५) इति। 'अस्मै' यजमानार्थं, 'मरुतः', देवाः 'प्राणान् प्रतिदधति' प्रतिष्ठापयन्ति* एवमिन्द्रादयोऽपि। ततोऽयं 'सर्वतनुः' सम्पूर्णसर्वावयवः, 'भूत्वा', सम्पूर्णम् 'आयुः', प्राप्नोति॥

अभिमन्त्रणस्यावृत्तिं विधत्ते। (६)"त्रिरभिमन्त्रयेत ० त्रिषत्या हि देवाः"(६) इति। त्रिवारानुष्ठाने सत्यमिदं न तु कपटरूपमिति विश्वासो येषां देवानान्ते 'त्रिषत्याः'॥

उक्तं प्रायश्चित्तं पापान्तरेऽप्यतिदिशति। (७)"योपूतः ० आत्मन्धत्ते"(७) इति। निश्चितस्यावकरस्याभावे कस्यापि पापस्य सम्भावनयाहं 'अपूतः', इति 'यः', शङ्कते 'सः', अपि पूर्वो-

---

* पुनरर्पयन्ति इति तै० पाठः।

[८]वरो दक्षिणा वरेणैव वरꣳ स्पृणोत्यात्मा हि वरः[८]॥
॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

[१]भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः प्रपद्ये ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये

त्होमाभिमन्त्रणे कुर्यात्, स पुमान् स्वात्मानं शोधयित्वा स्वात्मनि सर्व्वं 'आयुः', सम्पादयति ॥

तत्रोभयत्र दक्षिणां विधत्ते। [८]"वरो दक्षिणा ० स्पृणोत्यात्मा हि वरः"[८] इति। पूर्ववद्व्याख्येयं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

इदानीं सर्वयागारम्भेषु आयुष्करं ब्रह्मोपस्थानं विधित्सुस्तन्मन्त्रमाह । *अथवा सायङ्कालीनसन्ध्यावन्दनादूर्ध्वं ध्रुवमण्डले परब्रह्मोपस्थानार्थं मन्त्रमाह। [१]"भूः प्रपद्ये ० कश्यपस्य"[१] इति। य एते पृथिव्यादयस्त्रयो लोका यश्च येषां

* अथवेत्यादिपाठो तै० पुस्तके नास्ति ।

चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यं मृत्युर्नावपश्यति तं प्रपद्ये देवान् प्रपद्ये देवपुरं प्रपद्ये परीवृतो वरीवृतो ब्रह्मणा वर्म-

'लोकानां त्रयाणां* तत् सर्वं 'प्रपद्ये' प्राप्नोमि, लोकानां† सङ्घः तत् सर्वं 'प्रपद्ये' प्राप्नोमि, 'ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये'। ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखस्य शरीरमुच्यते तस्य कोशः स्थानं जनलोकः, अमृतशब्देन विराट्कारणभूतं सूत्रात्मरूपमुच्यते, तस्य कोशः स्थानमव्यक्तं एतच्चतुर्विधं 'प्रपद्ये' भजामीत्यर्थः। 'चतुर्ज्जालं' चतुर्विधा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः कोशाः जालवत् आवरका यस्य, पञ्चकोशं 'यं' आनन्दमयं, 'मृत्युर्नावपश्यति' नहि तस्य कारणरूपस्य कार्यवद्विनाशोऽस्ति, तादृशं कोशमहं 'प्रपद्ये'। 'देवान्', इन्द्रादीन्, तेषां पुरं 'देवपुरं', च 'प्रपद्ये', 'अहं', तेन 'ब्रह्मणा', 'वर्मणा' कवचरूपेण परमात्मना, 'परीवृतः' परितो वेष्टितः, 'वरीवृतः' पुनः पुनर्वेष्टितः, तथा 'कश्यपस्य तेजसा' कश्यपस्य प्रेचकस्य कश्यपः को भवतीति न्यायेन सर्वसाक्षिण ईश्वरस्य तेजसा, 'परिवृतः', 'अहं', ईदृशो रक्षकोयं ब्रह्मा तदुपस्थानेन मृत्युन्तरामीत्यर्थः‡॥

* F पुस्तके 'त्रयाणां' पदस्थाने सङ्घः इति पाठो वर्त्तते।
† लोकानां त्रयाणामिति तै॰ पाठः।
‡ मृत्युन्तरामीत्यभिप्रायः इति F पुस्तकपाठः।

णाहन्तेजसा कश्यपस्य[१]। [२]यस्मै नमस्तच्छिरो धर्मो मूर्धानं ब्रह्मोत्तराहनुर्यज्ञोऽधरा विष्णुर्हृदयꣳ संवत्सरः प्रजननमश्विनौ पूर्वपादावत्रिर्मध्यं मित्रावरुणावपरपादावग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत इन्द्रः स्ततः प्रजापतिरभयं चतुर्थꣳ[२]। [३]स वा एष दिव्यः शा-

---

ब्रह्मोपस्थानकाले सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य शिशुमाराख्यजलग्रहरूपत्वं ध्यानार्थं दर्शयति। [२]"यस्मै नमस्तच्छिरो ० प्रजापतिरभयञ्चतुर्थं"[२] इति। 'यस्मै' परब्रह्मणे, 'नमः' सर्वैः नमस्कारः क्रियते, 'तत्' परं ब्रह्म, अत्र शिशुमाराख्यध्यातव्यस्य जलग्रहस्य 'शिरः' उत्तमाङ्गस्थानं, योऽयमनुष्ठेयः 'धर्मः', सः 'मूर्द्धानं' मूर्द्धस्थानीयः, शिरसो मूर्द्धस्यैकस्मिन्नेवायतने ऊर्ध्वाधोभागभेदेन भिदाऽयं चतुर्मुखः 'ब्रह्मा', सोऽयं तस्य ग्रहस्य 'उत्तरा हनुः', यः 'यज्ञः', सः 'अधरा हनुः'। यः 'विष्णुः', सोऽयं हृदयस्थानीयः। यः 'संवत्सरः', तत् 'प्रजननं' इन्द्रियस्थानीयं,* यौ 'अश्विनौ', तौ तस्य ग्रहस्य 'पूर्वपादौ', योऽयमत्रिमुनिः, सोऽयं मध्यशरीरं, यौ 'मित्रावरुणौ' देवौ तौ 'अपरपादौ', शिशुमारस्य पुच्छे बहवो भागाः, तत्र 'अग्निः पुच्छस्य', 'प्रथमं काण्डं' प्रथमो भागः, 'ततः' तदूर्ध्वं, 'इन्द्रः',

---

* तत्प्रजननमित्यादिस्थाने सोऽयं प्रजननेन्द्रियस्थानीयः इति F पुस्तकपाठः।

करः शिशुमारस्तꣳह[३]। [४]य एवं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति जयति स्वर्गं लोकं नाध्वनि प्रमीयते नाग्नौ प्रमीयते नाप्सु प्रमीयते नानपत्यः प्रमीयते लब्धान्नो भवति[४]। [५]ध्रुवस्त्वमसि ध्रुवस्य क्षितमसि त्वं भूतानामधिपतिरसि

द्वितीयो भागः, 'ततः' अप्यूर्ध्वं, 'प्रजापतिः', तृतीयो भागः, ततोऽपि परतः 'अभयं' भयरहितं, परं ब्रह्म *चतुर्थो भागः॥

एवं ध्यातव्यानवयवान् सम्पाद्यावयविनं सन्दर्शयति। (३) "स वा ० शिशुमारस्तꣳह"(३) इति। यस्मै नमस्तच्छिर इत्यादिना अभयं चतुर्थमित्यन्तेन वाक्येन योऽयं निरूपितः 'एषः', 'दिव्यः' दिवि भवः, 'शाकरः' अत्यन्तशक्तिमान्, शिशून् मारयति मुखेन निगरतीति 'शिशुमारः' जलग्रहविशेषः, सहि जलमध्येऽत्यन्तविवृतेन मुखेन मनुष्यान् गृह्णातीति॥

यदैवं †ध्यातव्यो ग्रहो निरूपितः, तद्ध्यानं तत्फलञ्च दर्शयति। (४)"य एवं ० लब्धान्नो भवति"(४) इति। 'यः' पुमान्, दिव्यं शिशुमारं 'वेद' मनसा ध्यायति, स 'पुनः', 'अपमृत्युञ्जयति' मार्गादिमरणरूप अपमृत्युविशेषश्च न भवति, दुर्मरणन्तस्य न भवतीत्यर्थः। 'लब्धान्नः' सर्वत्र सुलभान्नो भवति॥

अथ ध्यानानन्तरमनुमन्त्रणमन्त्रमाह। (५)"ध्रुवस्त्वमसि ०

---

* चतुर्थं ब्रह्मेति तै० पाठः।
† तदेष इति तै० पाठः।

त्वं भूताना॑ᳪ श्रेष्ठो॑सि॒ त्वा भूतान्युप॑प॒र्या॑व॑र्त्त॑न्ते॒ नम॑स्ते॒ नमः॒ सर्व॑न्ते॒ नमो॒ नम॑ः शिशुकुमाराय॒* नम॑ः(५) ॥ १९ ॥

शिशुकुमाराय नमः"(५) इति। अनेन मन्त्रेणोदङ्मुखो भूत्वा ध्रुवमण्डलं पश्यन् शिशुमाररूपेण तमुपतिष्ठेत्। हे शिशुमार 'त्वं ध्रुवोऽसि' विनाशरहितोऽसि। तथा 'ध्रुवस्य' जगत आकाशादेः, 'चितं' निवासस्थानं, 'असि'। 'भूतानां' सर्वेषां प्राणिनां, 'त्वं अधिपतिरसि', अत एव 'भूतानां', मध्ये 'श्रेष्ठोऽसि'। 'भूतानि', सर्वाणि त्वामुपेत्य परितः सेवन्ते, तस्मात् 'ते' तुभ्यं, 'नमः', अस्तु, यत् 'सर्वं' जगत्, 'ते'† तव अधीनं, तथा सति 'नमः सर्वं' त्वदीयाय सर्वस्मै नमः। तथा 'ते नमः' सर्वस्य स्वामिने तुभ्यमपि नमः। किं बहुना 'नमः शिशुकुमाराय नमः' शिशुमारस्य जलग्रहविशेषस्य कुमारो बालकः तदाकारो यो ध्रुवः तस्मै नमस्कारोऽस्तु। उभयतो नमस्कारद्वयमादरार्थं ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

---

* शिशुमारकुमाराय इति F पुस्तकपाठः।
† जगत् तत् ते इति F पुस्तकपाठः।

अथ विंशोऽनुवाकः।

[१]नमः प्राच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्ये-
ताभ्यश्च[१]। [२]नमो नमः दक्षिणायै दिशे याश्च देवता
एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमः प्रतीच्यै दिशे
याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नम-
उदीच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च
नमो नम ऊर्ध्वायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्ये-
ताभ्यश्च नमो नमोऽधरायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्र-
तिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमोऽवान्तरायै दिशे याश्च दे-

अथ विंशोऽनुवाकः।

सन्ध्यावन्दनाङ्गत्वेन शिशुमारोपस्थानमुक्तं अथ दिगुप-
स्थानमुच्यते। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह। "[१]नमः प्राच्यै दिशे याश्च
० प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च"[१] इति। एते मन्त्राः प्रथममन्त्रवद्व्या-
ख्येयाः॥

अथ मुन्युपस्थानमन्त्रं दर्शयति। [२]"नमो नमो ० मुनि-
भ्यश्च नमः" इति। नमस्कारादिक एको मन्त्र उभयतो नम-
स्कारौ द्वौ मन्त्रौ। 'गङ्गायमुनयोः', मध्ये पुण्यप्रदेशेषु तपोऽ-

वता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरञ्जीवितं वर्द्धयन्ति नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमो नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमः[२] ॥ २० ॥

सह, रक्षाꣳसि, यद्देवाः सप्तदश, यद्दीव्यं पञ्चदश, आयुष्टे चतुर्विꣳशत्*, वैश्वानराय षड्विꣳशतिः, वातरसना ह, कूश्माण्डैः, अजान् ह, पञ्च†, ब्रह्मयज्ञेन, ग्रामे, मध्यन्दिने‡, तस्य वै मेघः, तस्य वै द्वौ§, रिच्यते§, दुहे ह§, कतिधावकीर्णी§, भूः§, नमः प्राच्यै विꣳशतिः§ ॥ हरिः ॐ ॥ तत् सत् ॥

धिका ये केचन 'मुनयः', वसन्ति, ते सर्वेऽपि प्रसन्नचित्ता भूत्वा मम चिरमायुर्वृद्धिं कुर्वन्तु तेभ्यः 'नमः'। उत्तरौ द्वौ मन्त्रौ भक्त्यतिशयद्योतनार्थौ। तत्रापि नमःशब्दद्वयोपेतत्वमभ्यासार्थं। तदेवमस्मिन् प्रपाठके स्वाध्यायविधिः प्राधान्येन प्रतिपादितः, तत्प्रसङ्गाच्छुद्धिकारणं सन्ध्यावन्दनादिकं सर्वं प्रतिपादितं ॥

---

* आदर्शे दण्डपातभ्रमेण मूले त्रयस्त्रिंशत् कण्डिका दृश्यन्ते।
† पूर्वोक्तकारणेन दशमध्ये सप्तकाण्डका एव मूले दृश्यन्ते।
‡ एतद्दशतावपि दण्डपातभ्रमो दृश्यते।
§ एतास्वपि दण्डपातभ्रमः।

सह, ब्रह्मयज्ञेन, विंशतिः ॥

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि ॥ ॐ शान्तिः ३ ॥ ओम् ॥

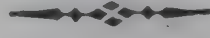
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयः प्रपाठकः ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

तच्छं योरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे । ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ओम् ॥

तैत्तिरीये आरण्यके

तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
स्वाध्यायब्राह्मणं प्रोक्तं द्वितीये हि प्रपाठके ।
चातुर्होत्रचितेर्मन्त्रा वक्ष्यन्तेऽस्मिन् प्रपाठके* ॥

---

* तृतीयके इति F पुस्तकपाठः ।

[१]चित्ति स्रुक्। चित्तमाज्यं। वाग्वेदिः। आधीतं बर्हिः। केतो अग्निः। विज्ञातमग्निः। वाक्पतिर्होता।

ब्राह्मणग्रन्थस्य तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यस्मिन्ननुवाके चातुर्होत्रचितेर्ब्राह्मणमुक्तं नतु तन्मन्त्रास्तत्रोक्ताः। तेषामरण्येऽध्येतव्यत्वात्। अतोऽस्मिन् प्रपाठके तन्मन्त्रा उच्यन्ते। तत्र प्रथमानुवाकोक्तमन्त्राणां विनियोगो ब्राह्मण एवं समाम्नातः, पुरस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदमिति। तत्पाठस्तु। [१]"चित्ति स्रुक् ॰समाध्वर्युः"[१] इति। आदौ सिसृक्षुः प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं केन विधानेन* आध्यात्मिकेनेष्टवान्। तद्यागवर्त्तिनः स्रुगादयः एतेषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्यन्ते। अत्र 'चित्तिचित्त'शब्दाभ्यां निर्विकल्पकसविकल्पकभेदजनकावन्तःकरणवृत्तिभेदौ विवक्षितौ। 'वाक्', प्रसिद्धा। 'आधीतं' उच्चार्यमाणं। 'केतविज्ञात'शब्दाभ्यां निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषयावभिधीयेते। 'वाक्पति'शब्देन वाचः प्रवर्त्तकः कण्ठताल्वादिस्थानेषु संयुज्यमानो वायुरुच्यते। 'मनः प्राणौ' प्रसिद्धौ। 'साम'शब्देन तद्धेतुः स्वरोच्चारणशक्तिरुच्यते†। एवं चित्यादयो दश शरीरगताः पदार्थविशेषाः स्रुगादयो दश पदार्था होमनिष्पादकाः। 'अग्नि'शब्दद्वयेन चाहवनीयगार्हपत्यौ विवक्षितौ। 'उपवक्तृ'शब्देनानुवचनकर्त्तु-

---

* केनचिद्यागेनेति F पुस्तकपाठः।

† तद्धेतुर्वर्णोच्चारणशक्तिरुच्यते इति ते॰ पाठः।

मनं उपवक्ता। प्राणो हविः। सामाध्वर्युः[१]॥ [२]वाचस्पते विधे नामन्। विधेम ते नाम। विधेस्त्वमस्माकं

र्ज्ञातुः* पुरा प्रैषवक्ता मैत्रावरुणो विवक्षितः। यदा प्रोक्षणादिष्वनुज्ञायां पृष्टायां ब्रह्मा समीपे स्थित ॐ प्रोक्षेत्यादिना तदनुज्ञां वक्ति तस्मादयमुपवक्ता। चित्यादयः शरीरगतपदार्थाः स्रुगादिरूपा इति वाक्यार्थः। अस्मिन् मन्त्रे स्रुगादीनां होमसाधनानां दशानामभिहितत्वादयं मन्त्रो दशहोतेत्युच्यते। सोऽयं मन्त्रस्य पूर्वभागः, तस्य चावयवाः पृथगिष्टका मन्त्राः, तत्र चित्तिस्रुक्तया देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीदेति। एवमुपधानप्रकारो द्रष्टव्यः। एता दशेष्टका उपधेयाः॥

मन्त्रस्य योऽयमुत्तरो भागो ग्रहाख्यः तेन ग्रहेष्टकामुपदधाति। तथा च ब्राह्मणमाम्नातं। यथावकाशं ग्रहानिति। तच्च ग्रहभागमाह। [२]"वाचस्पते ० नृम्णन्धात् स्वाहा"[२] इति। हे 'वाचस्पते' वाचः पालक, हे 'विधे' जगद्विधातः, हे 'नामन्' सर्वस्य वशीकर्त्तः, 'ते' तव, 'नाम', 'विधेम'। अस्मदनुग्रहकारी देवोऽयमित्येवं प्रसिद्धिं कुर्मः, यद्वा नमनं प्रह्वीभावं सम्पादयामः। 'त्वं', अपि 'अस्माकं', 'नाम विधः', देवेषु मध्ये यजमानोऽयं यथाशास्त्रं कृतवानिति प्रसिद्धिं कुरु।

---

* अनुवचनकर्तुर्होम इति तै० पाठः।

नाम॑। वा॒चस्पति॒ः सोम॑ं पिबतु। आस्मासु॑ नृ॒म्ण-न्धात् स्वाहा॑[२] ॥ १ ॥

अ॒ध्व॒र्युः पञ्च॑ च ॥ १ ॥

अयं 'वाचस्पतिः', मदीयेषु यागेषु 'सोम'सदृशमाज्यं 'पिबतु', 'अस्मासु' होमकर्तृषु, 'नृम्णं', अपि [illegible] धनं*, 'अधात्' सम्पादयतु, इमं वृत्तान्तमुद्दिश्य जुहोमीति स्वकीया वागाह। अत्र वाचस्पत इत्यादि नृम्णन्धादित्यन्तो ग्रहभागः। एतेषां मन्त्राणामुपधाने विनियोगः। तत्र तत्र वाचनिकाः† ते च ब्राह्मणे† द्वितीयकाण्डे द्वितीयतृतीयप्रपाठकयोः प्रपञ्चिताः। तेषु होमाहोमविषयभेदेन कश्चिद्विषय आपस्तम्बेन दर्शितः। यत्र होमार्थाः सङ्ग्रहाः स्वाहाकाराः, यत्राहोमार्थाः अग्रहास्तु अस्वाहाकारा इति। सोऽयं न्याय उत्तरेष्वपि मन्त्रेष्वनुसन्धेयः। तदेवमस्मिन्ननुवाके दशहोतृमन्त्रोऽभिहितः‡ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

---

* 'नृम्णं' अपेक्षितं धनमिति तै॰ पाठः।

† मन्त्राणामुपधानब्राह्मणे विनियोगः प्रकरणसिद्धस्तातुर्होत्रब्राह्मणे वाचनिकस्तु इतरे वाचनिका इति तै॰ पाठः। F पुस्तके तैलङ्गाक्षरपुस्तकवत् पाठः केवलं वाचनिकस्येति शब्दात् परं इतरे तु विनियोगा इत्यधिकः।

‡ ब्राह्मणस्येति तै॰ पाठः।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

(१)पृथिवी होता। द्यौरध्वर्युः। रुद्रोऽग्नीत्। बृहस्पतिरुपवक्ता(१)। (२)वाचस्पते वाचो वीर्येण। सम्भृततमेनायक्ष्यसे। यजमानाय वार्यं। आ सुवस्करऽस्मै। वाच-

---

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

अथ चतुर्होतृमन्त्र उच्यते। तस्य च विनियोगो ब्राह्मणे चाभिहितः। दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारमिति। तत्पाठस्तु। (१)"पृथिवी होता ० बृहस्पतिरुपवक्ता"(१) इति। सोऽयं होतृभागः, तत्र पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः, तथा होत्रादयश्च। उपवक्तृशब्देन समीपे स्थित्वा तत्तत्कर्मस्वनुजानानो ब्रह्मा विवक्षितः॥

अथ ग्रहभागमाह। (२)"वाचस्पते ० जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा"(२) इति। हे 'वाचस्पते', अत्यन्तसम्पादितेन मन्त्रात्मिकाया 'वाचः', सामर्थ्येन त्वमासमन्तात् 'यक्ष्यसे'। 'अस्मै' यजमानाय, 'वार्यं' वरणीयं, 'सुवः' स्वर्गं, 'आकः' समन्तात्, 'कुरु'। अयं 'वाचस्पतिः', अस्मदीयेषु यागेषु 'सोमं पिबति'। 'इन्द्रं' देवं, इन्द्रियसमृद्ध्यर्थं 'जजनत्' जनयतु, प्रेरयत्वित्यर्थः। तदेतदुद्दिश्य जुहोतीति स्वकीया वागाह॥

स्पतिः सोमं पिबति। जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा[२]
॥२॥

पृथिवी होता दश॥२॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

[१]अग्निर्होता। अश्विनाध्वर्यू। त्वष्टाग्नीत्। मित्र उपवक्ता[१]। [२]सोमः सोमस्य पुरोगाः। शुक्रः शुक्रस्य

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः॥२॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

अथ पञ्चहोतृमन्त्र उच्यते। तद्विनियोगो ब्राह्मणे एवमाम्नातः। पश्चादुदञ्चं पञ्चहोतारमिति। तत्पाठस्तु। [१]"अग्निर्होता ० मित्र उपवक्ता"[१] इति। अग्न्यादयः प्रसिद्धाः। अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्येवमध्वर्युद्वित्वेन होतृपञ्चकं पूरणीयं॥

अथ ग्रहभागमाह। [२]"सोमः सोमस्य ० श्रुतः स्वाहा"[२] इति। योऽयं देवतात्मकः 'सोमः', सोऽयं लतात्मकस्य याग-

पुरोगाः। आतास्त इन्द्र सोमाः। वातापेर्हवनश्रुतः स्वाहा[२] ॥ ३ ॥

अग्निर्होताष्टौ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

[१]सूर्यन्ते चक्षुः। वातं प्राणः। द्यां पृष्ठं। अन्तरिक्ष-

देशं प्रत्यागमने पुरतो गच्छति। 'शुक्रः' भासको देवतादिप्रकाशको मन्त्रः, 'शुक्रस्य' गृह्यमाणतया भासमानस्य सोमस्य, पुरतो गच्छति आदौ मन्त्रं पठित्वा पश्चात् सोमो गृह्यते। हे 'इन्द्र', 'ते' त्वदर्थं, एते 'सोमाः', 'आताः' पक्वाः, आश्रिता वा। कीदृशस्य ते। वायुवदाप्नोति सहसा गच्छतीति 'वातापिः', तस्य। हवनमाह्वानं शृणोतीति हवनश्रुत्', तस्य। एतदर्थं जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुरारण्यके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः।

अथ षड्ढोतृमन्त्र उच्यते। द्विविधस्तन्मन्त्रः। अग्निं